

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Г. Б. Мінчак

**ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
В ТАБЛИЦЯХ І СХЕМАХ**

Київ
Видавничий центр КНЛУ
2023

Мінчак Г. Б.

Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови в таблицях і схемах: [навч. посібник]. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2023. 131 с.

Посібник призначений для студентів, які навчаються за освітньою програмою "Українська мова і література, англійська мова, зарубіжна література" першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, та всіх, хто прагне вдосконалити знання із фонетики сучасної української літературної мови.

Рецензенти:

Личук М. І. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри романо-германських мов і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування;

Школа Г. М. – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української філології Київського національного лінгвістичного університету.

**Надруковано за ухвалою вченої ради
Київського національного лінгвістичного університету
(протокол № 18 від 26 червня 2023 р.).**

© Мінчак Г., 2023
© Видавничий центр КНЛУ, 2023

Зміст

ПЕРЕДМОВА	4
МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ.....	5
Практичне заняття № 1.....	5
Практичне заняття № 2 – 3.....	10
Практичне заняття № 4.....	13
Практичне заняття № 5.....	15
Практичне заняття № 6.....	17
Практичне заняття № 7.....	20
Практичне заняття № 8– 9.....	22
Практичне заняття № 10.....	27
Практичне заняття № 11.....	40
Практичне заняття № 12.....	44
Практичне заняття № 13.....	48
Практичне заняття № 14.....	60
Практичне заняття № 15.....	73
Практичне заняття № 16.....	79
РЕКОМЕНДОВАНА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА ЛІТЕРАТУРА	95

ПЕРЕДМОВА

Навчальний курс із фонетики та фонології сучасної української літературної мови важливий для формування кваліфікованого фахівця, який повинен не тільки ґрунтовно знати особливості української фонетичної системи, але й уміти реалізувати ці знання на практиці. Це має вихід, зокрема, на правильність і красу мовлення сучасного вчителя чи викладача.

Метою цього курсу в межах другого семестру його читання є поглиблення знань, набутих студентами в середній школі й у вивченні вступу до мовознавства та практичного курсу сучасної української мови про зміст фонетики і фонології як окремих мовознавчих розділів, висвітлення особливостей фонологічного рівня і морфонологічного підрівня сучасної української літературної мови. Відповідно до цього завдання курсу полягають у засвоєнні студентами відомостей:

- 1) про специфіку звуків людської мови взагалі й української мови зокрема;
- 2) про сучасний стан фонологічної системи сучасної української літературної мови;
- 3) про фонетичні процеси і явища в системі голосних і приголосних звуків української мови шляхом реконструкції давніх форм слів, зіставлення їх з діалектними даними та порівняння зі свідченнями інших індоєвропейських, зокрема слов'янських, мов;
- 4) про орфоепічні й орфографічні норми сучасної української літературної мови;
- 5) про історію української писемності та формування правописної системи сучасної української літературної мови.

Посібник містить плани 15 практичних занять із фонетики і фонології сучасної української літературної мови, до кожного з яких подано узагальнені таблиці та / або схеми з відповідної теми, у яких систематизовано відомості з таких розділів українського мовознавства: «Фонетика і фонологія», «Морфонологія», «Орфоепія», «Графіка», «Орфографія», тобто тих розділів, які ґрунтуються на теорії звукового ладу мови. Це допоможе студентові якісніше підготуватися до практичних занять і поглибити знання із фонетики та фонології сучасної української літературної мови.

МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття № 1.

Фонетика української мови. Аспекти вивчення звуків мовлення.

1. Фонетика української мови, її предмет й основні одиниці.
2. Основні аспекти вивчення звуків.
3. Акустичні властивості мовних звуків.
4. Анатомо-фізіологічний аспект.

Ключові поняття: фонетика, описова, історична, експериментальна фонетика, звук, мовленнєвий апарат, артикуляція, екскурсія, кульмінація, рекурсія, активні й пасивні органи мовлення, сила звука, висота звука, довгота звука, тембр, основний тон, обертони, мовленнєві форманти.

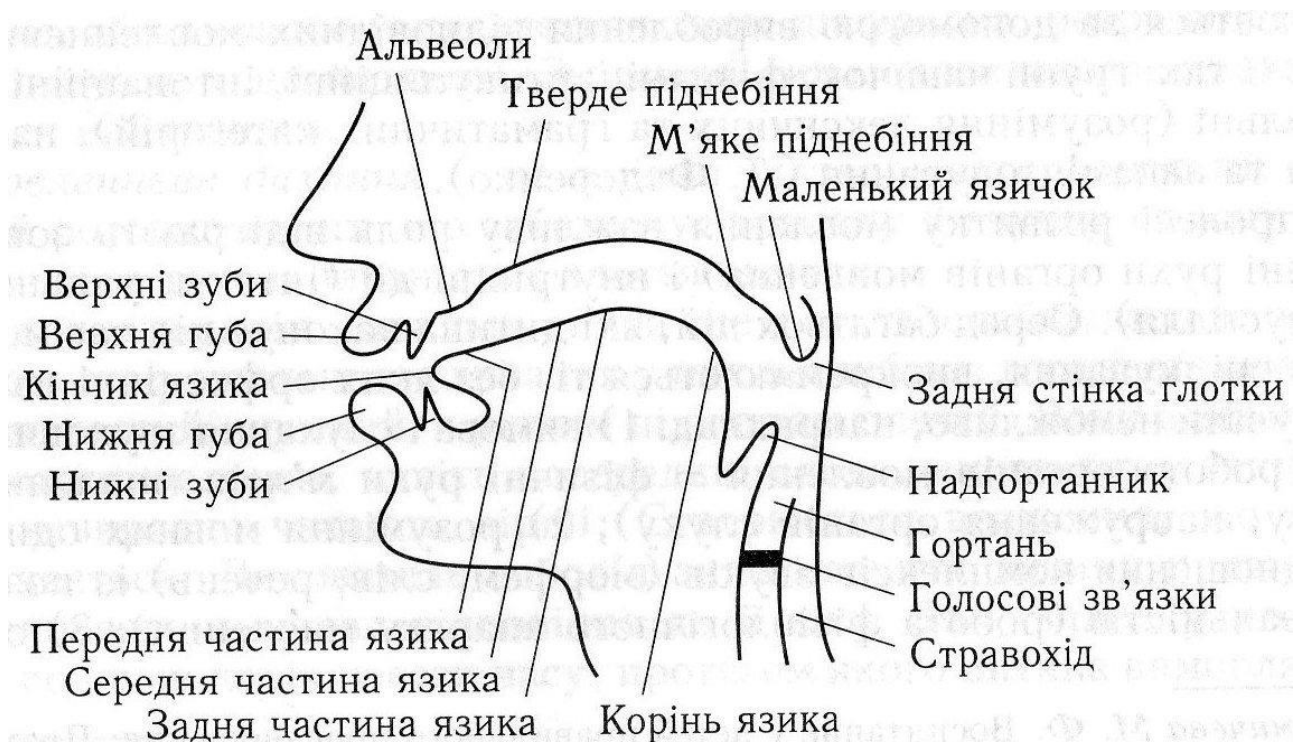
Співвідношення понять *фонетика* і *фонологія*

Основні одиниці фонетики

ОДИНИЦІ ФОНЕТИКИ	
сегментні	суперсегментні
<ul style="list-style-type: none">• звук• склад• фонетичне слово• фраза	<ul style="list-style-type: none">• наголос• інтонація

Будова мовленнєвого апарату

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Дайте відповіді на запитання (здебільшого усно). Виділені питання законспекуйте.

1. Охарактеризуйте предмет вивчення фонетики сучасної української літературної мови.
2. Визначте завдання фонетики сучасної української літературної мови.
3. Обґрунтуйте значення фонетики сучасної української літературної мови.
4. Охарактеризуйте фонетику історичну та описову.
5. Поясніть широке й вузьке значення терміна “фонетика”.
6. Визначте місце фонетики серед інших лінгвістичних дисциплін.
7. Назвіть та схарактеризуйте основні методи експериментальної фонетики.
8. Який зв'язок фонетики з іншими мовознавчими дисциплінами?
9. Обґрунтуйте зв'язок фонетики з орфоепією.
10. Виявіть зв'язок фонетики з графікою.
11. З'ясуйте зв'язок фонетики з орфографією.
12. Простежте зв'язок фонетики з лексикологією.
13. Охарактеризуйте зв'язок фонетики з морфемікою.

14. Проаналізуйте зв'язок фонетики з морфологією.
15. Обґрунтуйте зв'язок фонетики із синтаксисом.
16. Виявіть зв'язок фонетики зі стилістикою.
17. З'ясуйте зв'язок фонетики з технікою виразного читання.
18. Охарактеризуйте зв'язок фонетики з методикою вивчення іноземної мови.
19. Назвіть одиниці фонетики, обґрунтуйте їхні класифікації.
20. Установіть субординацію фонетичних одиниць.
21. Обґрунтуйте положення – “звук – матеріальна основа мовлення”.
22. Поясніть сутність звука як об'єкта фонетики.
23. Назвіть три аспекти вивчення звукового складу мови.
24. Охарактеризуйте звук як явище фізико-акустичне.
25. Які акустичні параметри властиві звукам?
26. Від чого залежить сила звука людської мови?
27. Від чого залежить висота звука людської мови?
28. Від чого залежить довгота звука людської мови?
28. Відтворіть будову мовленнєвого апарату.
29. Назвіть органи вимовляння (говоріння).
30. Класифікуйте й охарактеризуйте кожен із трьох поверхів мовленнєвого апарату.
31. Яку роль виконують органи нижнього, середнього та верхнього поверхів?
32. Охарактеризуйте основні положення пірамідальних хрящів і голосових зв'язок. У якому положенні утворюється шепіт, голос?
33. Назвіть три надгортанні порожнини.
34. Яка роль мовних органів у творенні звуків?
35. Назвіть активні мовні органи.
36. Назвіть пасивні мовні органи.
37. Чи активні органи завжди є активними?
38. Які чинники впливають на зміну конфігурації ротової порожнини?
39. Охарактеризуйте три положення м'якого піднебіння та язичка (увули).

40. Окресліть будову язика та схарактеризуйте його роль в утворенні звуків.
41. Дайте тлумачення “артикуляційної бази мови”, “перцептивної бази мови”.
42. Дайте визначення “артикуляції”.
43. Назвіть складники артикуляції, охарактеризуйте їх.
44. Назвіть специфічні артикуляційні ознаки голосних і приголосних. У чому полягає відмінність між ними на фізіологічному рівні?
45. Охарактеризуйте положення органів мовлення під час вимови конкретних голосних і приголосних звуків.

Вправа 2. Назвіть голосний звук, який має таку артикуляцію:

1. Голосові зв'язки дрижать. Задня частина язика високо піднята до м'якого піднебіння. Губи сильно заокруглені і витягнуті вперед.
2. Голосові зв'язки дрижать. Задня частина язика трохи піднята до м'якого піднебіння. Рот широко розкритий, губи не заокруглені.
3. Голосові зв'язки дрижать. Задня частина язика середньо піднята до піднебіння. Губи трохи заокруглені.
4. Голосові зв'язки дрижать. Язик середньо піднято до передньої частини піднебіння. Губи дещо розтягнені в обидва боки.
5. Голосові зв'язки дрижать. Язик піднято до передньої частини піднебіння трохи вище від середнього положення. Губи трохи розтягнуто.
6. Голосові зв'язки дрижать. Язик сильно просунутий уперед і піднятий угору до твердого піднебіння. Губи нейтральні.

Вправа 3. Назвіть приголосний звук, який має таку артикуляцію:

1. Кінчик язика прилягає до верхніх зубів, закриваючи дорогу для повітряного струменя; боки язика одночасно відхилені вниз і через отвори повітря вільно проходить назовні. Голосові зв'язки дрижать.
2. Передня частина язика змикається з верхніми зубами. Повітряний струмінь проривається назовні, розриваючи це зімкнення. Голосові зв'язки не дрижать. Язик до твердого піднебіння не піднімається.
3. Задня частина язика змикається з м'яким піднебінням. М'яке піднебіння підняте і закриває прохід повітря в носову порожнину. Голосові зв'язки дрижать. Повітряний струмінь розриває зімкнення язика із піднебінням.

4. Губи зімкнені, а потім їх розриває струмінь видихуваного повітря. Голосові зв'язки дрижать. М'яке піднебіння опускається, утворюючи для повітряного струменя прохід у носову порожнину.
5. Кінчик язика піднімається до верхніх ясен і дрижить. Передня і середня частини язика підняті. Голосові зв'язки дрижать.
6. Передня частина язика спочатку змикається з яснами, а потім відсувається, утворюючи щілину. Язик опущений. М'яке піднебіння підняте і закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки дрижать.
7. Передня частина язика спочатку змикається з верхніми зубами, а потім відсувається, утворюючи щілину. Язик піднятий до твердого піднебіння. М'яке піднебіння підняте і закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки дрижать.
8. Передня частина язика наближається до верхніх зубів, утворюючи щілину. Язик опущений. М'яке піднебіння підняте і закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки не дрижать.
9. Корінь язика відтягнутий назад і разом із задньою стінкою горла утворює щілину. М'яке піднебіння підняте й закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки дрижать.
10. Середня частина язика наближається до середнього піднебіння. Голосові зв'язки дрижать. Повітряний струмінь вільно проходить через ротову порожнину.
11. Передня частина язика змикається з яснами. Задня спинка язика піднімається до м'якого піднебіння, закриваючи прохід у ротову порожнину і відкриваючи його в носову. Голосові зв'язки дрижать.
12. Передня частина язика наближається до ясен, утворюючи щілину. Задня частина язика піднімається до передньої частини м'якого піднебіння. Боки язикової спинки утворюють жолобок, по якому проходить повітря. Голосові зв'язки дрижать. М'яке піднебіння закриває прохід у носову порожнину.

Вправа 4. Запишіть звуки української мови за принципом спадної звучності: а) голосні; б) нескладові; в) сонорні приголосні; г) шумні дзвінкі приголосні; г) шумні глухі приголосні.

Практичне заняття № 2 – 3.

Лінгвістичний аспект вивчення звуку мовлення.

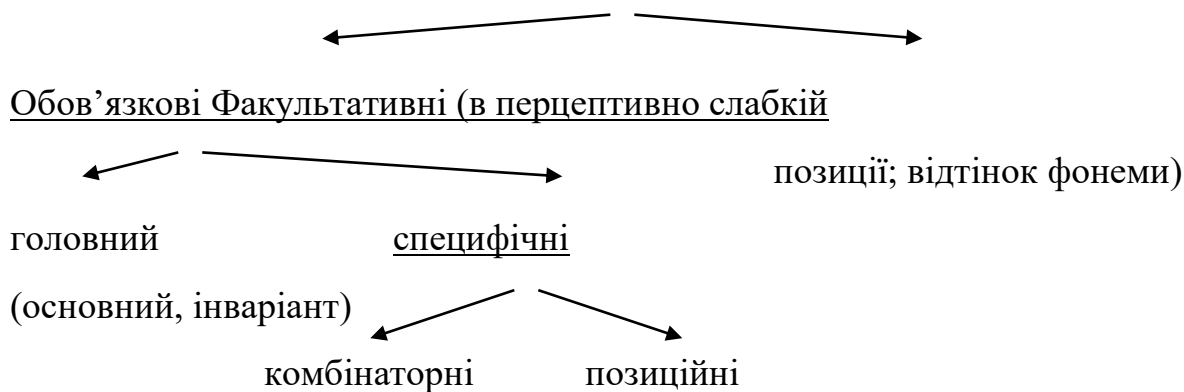
Фонема, варіанти фонем

1. Два напрямки дослідження звукової системи мови в українському мовознавстві. Фонологічна концепція Петра Коструби.
2. Фонологія. Поняття фонем, її функції.
3. Позиції фонем.
4. Варіанти й варіації фонем. Типологія варіантів фонем.
5. Диференційні й недиференційні ознаки фонем. Системність фонемного складу української мови.

Співвідношення понять *фонема* – *звук*

Фонема	Звук
- мовна одиниця	- мовленнєва одиниця
- соціальне явище	- явище індивідуальне
- абстрактне (у головах людей) явище	- конкретне явище
- стала	- змінна одиниця
- обмежена кількість	- необмежена кількість
- наукове узагальнення	- фізичне явище

Варіанти фонем (алофони)

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть три (чотири) аспекти вивчення звуків.
2. Охарактеризуйте лінгвістичний (функціональний) аспект вивчення звуків людської мови.
3. Кого вважають засновником фонологічного напрямку в лінгвістиці?
4. Хто ввів у науковий обіг термін “фонема”?
5. Обґрунтуйте предмет вивчення фонології сучасної української літературної мови.
6. Яке завдання фонології сучасної української літературної мови?
7. Охарактеризуйте погляди на фонему представників ЛФШ.
8. Репрезентуйте теоретичні засади МФШ.
9. Назвіть інші фонологічні школи, окрім зазначених.
10. Коротко репрезентуйте розвиток фонології в українській лінгвістиці.
11. Хто з українських мовознавців використав уперше термін “фонема”?
12. Розкажіть про тлумачення фонемі такими мовознавцями: О. Курило, Є. Тимченко, О. Синявський, М. Наконечний, Н. Тоцька, П. Коструба.
13. Назвіть прізвища українських мовознавців, які досліджували фонологічну систему української мови.
14. Назвіть праці О. Н. Синявського з фонології української мови.
15. Назвіть праці О. Б. Курило з фонології української мови.
16. Охарактеризуйте фонему як одиницю мови.
17. Знайдіть спільне й відмінне між фонемою й звуком.
18. Назвіть характерні ознаки фонем.
19. Які функції виконує фонема? Чим вони відрізняються від функцій звука?
20. У чому полягає суть сигніфікативної функції фонем?
21. У чому полягає національна своєрідність фонологічної системи української мови?
22. Охарактеризуйте інваріант (основний вияв) і варіанти (алофони) фонем. Наведіть приклади.
23. Скажіть, коли й чому виникають алофони.
24. Потлумачте сильну й слабку позиції фонем.

25. Назвіть принципи виділення фонем сучасної української літературної мови.
26. У виділених словах визначте кількість звуків і фонем. Охарактеризуйте фонемні в аспекті інваріантності та варіантності.

Той, хто **звертає** увагу на особливості **свої** мови і мов чужих, – уже не просто знавець мов, а певною мірою **мовознавець**, або, перифразуючи **китайців**, учений у бруньці (А. О. Білецький). Те, що сталося найдавніше, **з'ясовується** в **останню** чергу (А. Гольдберг).

27. Законспекуйте статтю Н. М. Глібчук “Погляди О. Курило на систему фонем української мови” // Сучасна українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики : навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. С. 23–29.

28. Укладіть реферативне повідомлення (за бажанням) про фонологію, обравши для аналітичного реферування праці окремого фонолога, наприклад, О. Курило, О. Синявського або іншого вченого.

Практичне заняття № 4.
Фонологічна і фонетична транскрипції

1. Завдання фонологічної транскрипції.
2. Завдання фонетичної транскрипції.
3. Основний принцип транскрибування.
4. Знаки, які вживаються у фонологічній транскрипції.
5. Знаки, які вживаються у фонетичній транскрипції.
6. Фонетична транскрипція повна і спрощена.

Фонетична траскрипція	Фонематична транскрипція
✓ основне завдання: відтворити, з яких звуків складаються мовленнєві одиниці	✓ основне завдання: відтворити, з яких фонем складаються мовні одиниці
✓ записують у квадратних дужках	✓ записують у скісних дужках
✓ подається значна кількість варіантів (позиційних і комбінаторних) голосних і приголосних фонем	✓ подаються 32 (тридцять дві) приголосні фонем української мови: /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /л/, /л'/, /н/, /н'/, /р/, /р'/, /д̂з/, /д̂з'/, /ж/, /ш/, /д̂ж/, /ч/, /j/, /г/, /к/, /х/, /г/ та 6 (шість) голосних : /а/, /о/, /е/, /и/, /і/, /у/
✓ позначають усі відтінки у вимові голосних і приголосних звуків (редукцію, лабіалізацію, назалізацію тощо): [e ⁿ], [ä]	✓ не позначають відтінки у вимові: /e/, /a/, /z/ тощо
✓ напівпом'якшеність позначають так: [б']	✓ напівпом'якшеність не позначають: /б/
✓ двокрапка [:], що ставиться після приголосного (або риска над приголосним), означає його подовження та подвоєння: [н і'ч':у], [жи ет : 'а], [де н: и е ї]	✓ не ставлять двокрапку, записують так: /н і'ччу/, /жи e't'г' a/, /де' нн и e' ї/
СПІЛЬНЕ	
Букви в, й вживаються для позначення [ў] нескладового та [ї] нескладового після голосного перед приголосним, після голосного в кінці слова, на початку слова перед приголосним, наприклад: [зна`їти], [зна ў], [ў се], [їти]. В інших випадках – [j] та [в], наприклад: [jого], [вогон'], [вули e'ц' a].	

Велика літера не вживається, наприклад: [ки жі ў], [ше"ўче'нко]
На місці розділових знаків ставиться одна чи дві вертикальні риски (у кінці речення, на місці великої паузи – дві, в інших випадках – одна).
Кожне слово (окрім односкладових) акцентується. Наголос позначається вертикальною рисою (акут) над голосним (буквою) або після голосного, що передає наголошений звук
пом'якшеність позначають так: [д']
Спеціальна позначка, яка називається «камора», дужка над літерами, що відповідають частинам складних звуків, позначає злиті звуки (африкати): [дж], [дз], [дз'], /д̂ зе' ркало/, /д̂ жаз/, /д̂ же"ре"ло' /

Практичне заняття № 5
Фонологічна система вокалізму
сучасної української літературної мови

1. Система голосних фонем сучасної української літературної мови.
2. Артикуляційна класифікація головних виявів голосних фонем.
3. Позиційні вияви голосних фонем.
4. Комбінаторні вияви голосних фонем.

Загальні артикуляційно-акустичні умови творення голосних
та їхні основні властивості

<i>ГОЛОСНІ</i>	<i>ПРИГОЛОСНІ</i>
1) звуки мови, в основі яких лежить музикальний тон, або голос, утворюваний при розкритому мовному каналі внаслідок коливань голосових зв'язок і дальшої видозміни цих коливань у надгортанних порожнинах	1) це звуки людської мови, в основі яких лежить шум (з більшою чи меншою домішкою музикального тону), утворюваний у надгортанних порожнинах при подоланні видихуваним струменем повітря повної чи часткової перепони мовних органів.
2) мовний канал відкритий, не виникає значних перепон (звук, виникнувши в гортані, посилюється й видозмінюється в надгортанних порожнинах, головним чином у ротовій).	2) мовний апарат має перепону у формі зближення або значного зімкнення мовних органів
3) загальна напруженість мовного апарата; відсутність виразної локалізації місця творення (найістотнішим фактором при творенні голосних звуків є зміна об'єму й форми порожнин мовного апарата (ротової, носової, фарингальної), що виконують функцію резонаторів)	3) загальне напруження мовних органів відсутнє, воно зосереджене лише в ділянках, що є фокусом творення звука.
4) повітряний струмінь на виході слабкий, через це шум при проходженні через надгортанні порожнини мінімальний	4) повітряний струмінь сильніший, ніж при вимові голосних: тут слід розрізняти два варіанти: при вимові глухих повітряний струмінь максимально сильний, а при вимові

	дзвінких дещо ослаблених.
5) тон переважає над шумом	5) приголосні характеризуються шумами, які можуть утворюватися в різних частинах мовного апарата

Система голосних фонем СУЛМ

Ряд	Передній	Задній
Підняття		
<i>Високе</i>	/i/	/y/
<i>Середньо-високе</i>	/и/	
<i>Середнє</i>	/e/	/o/
<i>Низьке</i>		/a/

Практичне заняття № 6
Фонологічна система консонантизму
сучасної української літературної мови

1. Система приголосних фонем сучасної української літературної мови. Різні підходи до визначення системи приголосних фонем.
2. Артикуляційна класифікація головних виявів приголосних фонем:
 - а) місце творення;
 - б) спосіб творення;
 - в) участь голосових зв'язок (сонорність – дзвінкість – глухість);
 - г) рух язика до твердого піднебіння (твердість – м'якість);
 - г) характер основного резонатора (ротівий – носовий).
3. Акустичні ознаки головних виявів:
 - а) співвідношення між голосом і шумом;
 - б) додаткове акустичне враження (шипіння, свист).
4. Комбінаторні вияви приголосних фонем.
5. Позиційні вияви приголосних фонем.
6. Довгі приголосні звуки і проблема довгих приголосних фонем.

Класифікація приголосних фонем за участю голосу – шуму

Класифікація приголосних фонем за участю голосу – шуму		
голос переважає	шум переважає	голосу немає зовсім
СОНОРНІ	ДЗВІНКИ	ГЛУХІ
/в/, /й/, /р/, /р'/, /м/, /н/, /н'/, /л/, /л'/	/б/, /д/, /з/, /дз/, /д'/, /з'/, /дз'/, /ж/, /дж/, /г/, /г'/	/п/, /т/, /с/, /ц/, /т'/, /с'/, /ц'/, /ш/, /ч/, /к/, /х/, /ф/ (непарна)

Класифікація приголосних фонем за місцем творення

Класифікація приголосних фонем за місцем творення	
губні:	
• губно-губні (білабіальні)	/б/, /п/, /м/, /в/
• губно-зубні (лабіодентальні)	/ф/
язикові:	
• передньоязикові:	/д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /л/, /л'/, /н/, /н'/, /р/, /р'/, /ж/, /ч/, /ш/, /дз/, /дз'/, /дж/
✓ <u>зубні</u> (передня спинка язика і його кінчик утворюють з верхніми	/д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /дз/, /дз'/, /л/, /л'/, /н/, /н'/

різцями зімкнення або щілину)	
✓ піднебінно-зубні, або альвеолярні (вібрація переднього краю язика біля альвеол верхніх зубів)	/ж/, /ч/, /ш/, /р/, /р'/
✓ свистячі	/з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /дз/, /дз'/
✓ шиплячі	/ж/, /ч/, /ш/, /дж/
• середньоязикові	/й/
• задньоязикові	/г/, /к/, /х/
глоткові (фарингальні)	/г/

Класифікація приголосних фонем за способом творення

Класифікація приголосних фонем за способом творення	
зімкнені (проривні) (активний орган тісно змикається з пасивним; під тиском повітря зімкнення з силою розривається, і при цьому утворюється характерний для даної артикуляції шум)	
✓ <u>чисті</u> (при артикуляції чистих зімкнених зімкнення, що утворилося, під натиском повітря раптово проривається, утворюючи характерний вибух) :	шумні /б/, /п/, /д/, /д'/, /т/, /т'/, /г/, /к/; сонорні /м/, /н/, /й/
✓ <u>африкати</u> (при вимові африкат активний мовний орган, наближаючись до пасивного, спочатку утворює зімкнення; Проте замість моментального прориву цього зімкнення в останній фазі, як це буває у зімкнених, у африкат зімкнення поступово переходить у коротку щілину. Отже, африкати – це звуки складної артикуляції, першим компонентом яких є	/ч/ (т+ш), /ц/ (т+с), /ц'/, /дз/, /дз'/, /дж/

зімкнений, а другим – щілинний. Тому <i>їх звать ще зімкнено-щілинними</i>)	
<u>щілинні</u> (фрикативні, спіранти) (при вимові щілинних активний мовний орган, наближаючись до пасивного, утворює вузьку щілину; струмись видихуваного повітря, проходячи крізь щілину, утворює характерний для цих звуків шум):	шумні /ф/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /ж/, /ш/, /х/, /г/; сонорні /в/, /й/, /л/, /л'/. Характерною особливістю сонорних /л/, /л'/є те, що при їх вимові в ротовій порожнині утворюється зімкнення між кінчиком язика і передніми зубами. Але одночасно бокові краї язика опущені, звільняючи прохід для видихуваного струменя повітря. За цією ознакою сонорні /л/, /л'/ називаються ще зубно-боковими (латеральними) .
<u>дрижачі</u> (при вимові дрижачих кінчик язика періодично або притискується до альвеол, або відходить від них, утворюючи своєрідне дрижання, або вібрацію):	/р/, /р'/

Класифікація приголосних фонем за наявністю або відсутністю пом'якшення(палаталізації)

Класифікація приголосних фонем за наявністю або відсутністю пом'якшення	
<u>власне м'яка</u> (палатальна)	/й/
<u>пом'якшені</u> (палаталізовані)	найбільше палаталізовані: /д'/, /т'/, /л'/, /н/; менший ступінь палаталізації: /з'/, /с'/, /ц'/, /дз'/, /р'/
<u>напівпом'якшені</u> (губні, шиплячі, задньоязикові, глоткова): не є окремими фонемами, а лише варіантами відповідних твердих	/б'/, /п'/, /м'/, /в'/, /ф'/, /ж'/, /ч'/, /ш'/, /дж'/, /г'/, /к'/, /х'/, /г'/

Класифікація фонем за наявністю або відсутністю носового забарвлення (назалізації)

Класифікація фонем за наявністю або відсутністю носового забарвлення (назалізації)	
Носові (назалізовані)	/м/, /н/, /н'/
Неносові (неназалізовані)	усі решта

Практичне заняття № 7.
Фонетичні процеси в системі вокалізму СУЛМ

I. Загальна характеристика фонетичних процесів в українській мові.

II. Фонетичні процеси в системі вокалізму в синхронії та діахронії.

1. Позиційні фонетичні процеси в системі голосних (редукція, протеза).
2. Комбінаторні фонетичні процеси в системі голосних (акомодація, гармонійна асиміляція).

ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ

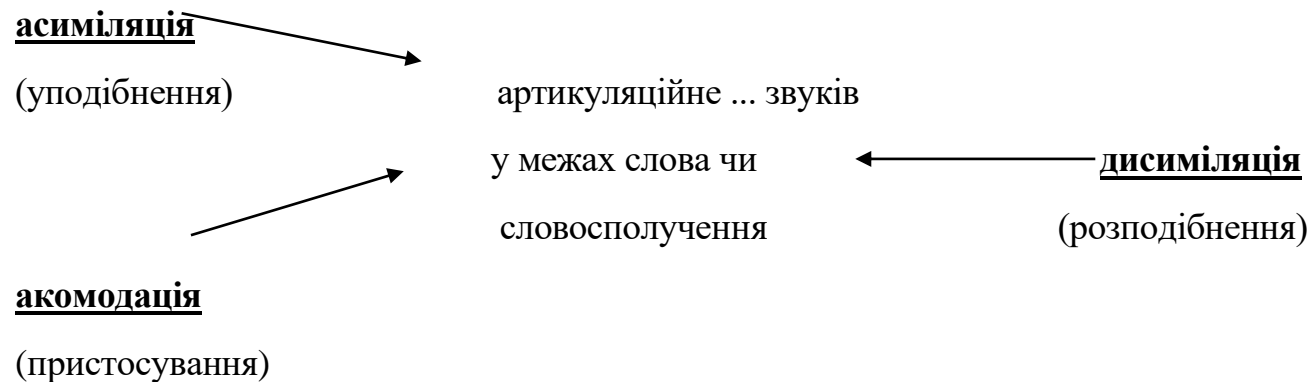
Живі (актуальні) (позиційні чергування звуків, модифікації фонем)		Історичні (традиційні) (чергування фонем)	
позиційні		комбінаторні	історично зумовлені
у системі вокалізму	у системі консонантизму	<ul style="list-style-type: none"> • <i>акомодація;</i> • <i>асиміляція;</i> • <i>дисиміляція;</i> • <i>гаплогія;</i> • <i>дієреза;</i> • <i>афєреза;</i> • <i>апокопа;</i> • <i>синкопа;</i> • <i>епентеза;</i> • <i>метатеза</i> 	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>редукція;</i> • <i>протеза</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>зміни приголосних в, й на ў, і;</i> • <i>оглушення прикінцевих дзвінких приголосних;</i> • <i>протеза</i> 		

Практичне заняття № 8– 9.

Фонетичні процеси в системі консонантизму СУЛМ

1. Позиційні фонетичні процеси в системі приголосних.
2. Комбінаторні фонетичні процеси в системі приголосних:
 - а) консонантна акомодация;
 - б) асиміляція, її різновиди.
 - в) дисиміляція, її різновиди.
 - г) інші комбінаторні фонетичні процеси.
3. Подовження приголосних в сучасній українській літературній мові в історичному освітленні.

Співвідношення асиміляції, акомодациї та дисиміляції

Таблиця. Спільне й відмінне між асиміляцією й акомодациєю

Критерії	АСИМІЛЯЦІЯ	АКОМОДАЦІЯ	Приклади	
ВІДМІННЕ			асимі- ляції	акомо- дації
I. За артикуляційним характером звуків при взаємодії	взаємодія артикуляційно <u>однорідних</u> <u>звуків</u> : • вплив голосного на голосний – <u>вокальна</u> ; • вплив приголосного на приголосний – <u>консонантна</u>	взаємодія артикуляційно <u>різнорідних</u> <u>звуків</u> : • вплив голосного на приголосний – <u>вокальна</u> ; • вплив приголосного на голосний – <u>консонантна</u>		
II. За розташуванням звуків, які взаємодіють	• <u>контактна</u> (суміжна); • <u>дистанційна</u> (несуміжна)	Лише <u>контактна</u> (суміжна)		
III. За результатами	• <u>повна</u> ; • <u>неповна</u> (часткова)	Лише <u>неповна</u> (часткова)		
СПІЛЬНЕ				
IV. За спрямуванням	• <u>прогресивна</u> (попередній звук впливає на наступний); • <u>регресивна</u> (наступний звук впливає на попередній)			

Правила вимови окремих звукосполучень.

Унаслідок уподібнення відбуваються такі зміни у звукосполученнях¹:

1. Шиплячий + свистячий = свистячий + свистячий²

[ж] + [с'] → [з'с']: *зв^ажся* – [з^аз'с'^а];

[ш] + [с] → [с']: *вч^ишся* – [ўч^іс'^а];

¹Узято з передмови до: Орфоепічний словник /Уклад. М. І. Погрібний. – К.: Радянська школа, 1986. – С. 12 – 13.

²На межі слів шиплячі приголосні [ш], [ч], [ш] перед [с'], [ц'] не уподібнюються: *ваш сімейний обід, оповідач цікавинок.*

[ч] + [с'] → [ц'с']:морочся – [морóц'с'а];

[ш] + [ц'] → [с'ц']:дошці – [дóс'ц'і];

[ч] + [ц'] → [ц']:хусточці – [хúстоц'і];

[ж] + [ц'] → [з'ц']:смужці – [смúз'ц'і].

2. Свистячий + шиплячий = шиплячий + шиплячий

а) у середині слова:

[с] + [ш] → [ш:]:виріши – [в'ір'іш:и];

[с] + [ч] → [шч]:Парасчин – [парáшчи^{ен}];

[з] + [ш] → [жш]:вивізиши – [в'ів'іжши];

[з] + [ч] → [жч]:Мотузчин – [мо^утúжчи^{ен}];

б) на початку слова:

[з] + [ш] → [ш:]:зшити – [ш:іти];

[з] + [ж] → [ж:]:зжовкнути – [ж:óўкнути];

[з] + [ч] → [шч]:зчистити – [шч'істи^{ети}];

[з] + [дж] → [ждж]:з джерела – [ждже^уре^{ла}];

в) у префіксах роз-, без-:

[роз] + [ж] → [рож:]:розжувати – [рож:увáти];

[без] + [ж] → [бе^ж:]:без жарту – [бе^ж:áрту];

[роз] + [ш] → [рош:] і [рожш]:розшнурувати – [рош:нурувáти]

і [рожш:нурувáти];

[без] + [ш] → [бе^ш:] і [бе^{жш}:]:без шва – [бе^ш:вá] і [бе^{жш}:вá];

[роз] + [ч] → [рошч] і [рожч]:розчесати – [рошче^{сáти}] і

[рожче^{сáти}];

[без] + [ч] → [бе^{шч}] і [бе^{жч}:]:безчесний – [бе^{шч}еснії] і

[бе^{жч}еснії].

3. Передньоязиковий [д] + свистячий = свистячий [дз] + свистячий

[д] + [с] → [дзс]:відступ – [в'ідзступ];

[д] + [з] → [дзз]:відзвук – [в'ідззвук];

[д] + [ц] → [дзц]:відциуратися – [в'ідциурате^{ся}];

[д] + [дз] → [дз:]: *віддзеркалення* – [в'ідз:е^уркále^н'а].

4. Передньоязиковий [д] + шиплячий = шиплячий [дж]+ шиплячий

[д] + [ж] → [джж]: *віджживати* – [в'іджжж^ев^ати];

[д] + [ч] → [джч]: *відчинити* – [в'іджчч^еніти];

[д] + [ш] → [джш]: *відшукати* – [в'іджшш^ати];

[д] + [дж] → [дж:]: *від джерала* – [в'ідж:е^уре^л'а].

5. Передньоязиковий [т] + свистячий = свистячий [ц] ([ц:], ц':)

[т] + [с] → [ц]: *багатство* – [багáцтво];

[т] + [ц] → [ц:]: *коритце* – [корíц:е^у];

[т'] + [с'] → [ц':]: *милується* – [ми^елúже^уц':а]³.

6. Передньоязиковий [т] + шиплячий = шиплячий+ шиплячий

[т] + [ч] → [ч:]: *Вітчизна* – [в'іч:ízна];

[т] + [ш] → [чш] / [ч:]: *багатше* – [багáчше^у] і [багáч:е^у] (при швидкому темпі мовлення).

При вимові окремих звукосполучень відбувається також їхнє спрощення:

[нт] + [ст] → [нст]: *агентство* – [агéнство];

[нт] + [с'к] → [н'с'к]: *студентський* – [студéн'с'киї];

[ст] + [с'к] → [с'к] / [с':к]: *туристський* – [турíс'киї] і [турíс':киї] (у повільному темпі мовлення);

[ст] + [ц'] → [с'ц'] / [с'ц':]: *артистиці* – [артíс'ц'і] і [артíс'ц':і] (у повільному темпі мовлення)

[ст] + [ч] → [шч]: *невістчин* – [ни^ев'ішчи^ен]

[ст] + [д] → [зд]: *шістдесят* – [ш'ізде^ус'át]

[ст] + [с] → [с:]: *шістсот* – [ш'іс:ót].

Звукосполучення [чн] у деяких народно-побутових словах вимовляється як [шн]: *сонячний* [сón'ашниї], *яєчня* [jájéшн'а].

³У деяких словах приголосний [т] набуває призвук [ц'] під впливом попереднього свистячого [с'] у словах на зразок *незалежність* [не^узалéжн'іс'т^у], *радість* [ра́д'іс'т^у].

Практичне заняття № 10. Чергування голосних фонем

1. Морфологія та її завдання.
2. Чергування фонем та його види (позиційні, історичні). Словотворча і формотворча функції чергування фонем.
3. Чергування голосних в історичному освітленні. Найдавніші чергування.
4. Чергування /o/, /e/ з фонемним нулем.
5. Чергування /o/, /e/ з /i/.
6. Чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /j/. Відхилення від закономірностей чергування /o/ та /e/ після шиплячих та /j/ у сучасній українській літературній мові.
7. Чергування /u/ з /o/ у звукосполученнях /ри/, /ли/–/ро/, /ло/.

Типи морфологічних чергувань

<i>Типи морфологічних чергувань</i>	<i>Приклади</i>
<p>I. а) <u>кінцеві</u> – чергування кінцевої приголосної фонемі твірної основи перед певними суфіксами (рідше – іншими афіксами);</p> <p>б) <u>некінцеві</u> – чергування голосних фонем кореня;</p> <p>в) “змішані” (наявність кінцевих і некінцевих чергувань одночасно в одному слові)</p>	<p>а) <i>яблуко</i> – <i>яблуч-ний</i>, <i>штука</i> – <i>штуч-ний</i>;</p> <p>б) <i>день</i> – <i>д(о)нина</i>, <i>виріс</i> – <i>виростати</i>;</p> <p>в) <i>щока</i> – <i>щіч-ка</i>.</p>
<p>II. а) <u>регулярні</u> – здійснюються в чисельних рядах утворень;</p> <p>б) <u>нерегулярні</u> – охоплюють незначну кількість морфем (здебільшого в запозичених основах)</p>	<p>а) <i>зір</i> – <i>зоровий</i>, <i>купити</i> – <i>куплений</i>;</p> <p>б) <i>хаос</i> – <i>хаотичний</i>, <i>делегат</i> – <i>делегація</i>; <i>депозит</i> – <i>депонувати</i>.</p>
<p>III. а) кореневі – відбуваються в корені;</p> <p>б) суфіксальні – відбуваються в суфіксі.</p>	<p>а) <i>дзвеніти</i> – <i>дзвін</i>;</p> <p>б) <i>дір-(о)ка</i> – <i>дір-оч-ка</i>.</p>
<p>Головна функція чергування – сприяння взаємоприспосуванню морфем одна до одної шляхом усунення тих порушень закономірностей української мови, які виникають на морфемному шві; сполучувальна функція</p>	
Зумовлене граматичною позицією	
Виникає в процесі формо- і словотворення між твірними морфемами	
Змінюється звукова будова морфем	<i>ног-</i> : <i>ноз'-</i>

Типи чергувань

Живі (актуальні) (позиційні чергування, чергування звуків, модифікації фонем)	Історичні (традиційні) (чергування фонем)
<i>Причина (-и) виникнення</i>	
<p><u>живі</u> (чинні) фонетичні умови сучасної мови:</p> <p><i>позиційні</i> (наголос, початок /кінець слова / складу, закритий / відкритий склад);</p> <p><i>комбінаторні</i> (коартикуляція, накладання артикуляції кінцевої й початкової фаз сусідніх звуків або й цілих звуків).</p>	<p>фонетичні закономірності, що <u>діяли в минулому</u>; причини з погляду синхронії – <u>відсутні</u> в сучасній мові.</p>
<i>Результат (-и)</i>	
<p><u>різний звуковий</u> вияв тих самих фонем, їхніх варіантів, тобто виникнення позиційного, комбінаторного, факультативного варіантів <u>тієї самої фонемі</u>.</p> <p>Наприклад: <i>ніготь</i> [н'ігот'] – <i>нігті</i>[н'іхт'і]: [x] є комбінаторним виявом тієї самої фонемі /g/, що виникає внаслідок неповної регресивної асиміляції за глухістю.</p>	<p><u>різний фонемний</u> вияв, тобто виникнення <u>нової самостійної фонемі</u>, сполучення фонем або фонемного нуля.</p> <p>Наприклад: у словоформах <i>сік</i> – <i>соку</i>, <i>ніч</i> – <i>ночі</i> /o/ та /i/ виступають окремими фонемами.</p>
<i>Функція (-ї)</i>	
<p><u>евфонічна</u> (полегшення артикуляції, мелодійне звучання).</p> <p>Напр.: чергування <i>в</i> – <i>у</i> – <i>ув</i> – <i>уві</i> – <i>ві</i>; <i>від</i> –</p>	<p>як один із морфологічних засобів у галузі <u>формо- та словотворення</u>.</p> <p>Напр.: черг. <i>г</i> – <i>з</i> (<i>нога</i> – <i>нозі</i>) разом із</p>

<p><i>од; з – зі – із.</i></p>	<p>флексією виконує формотворчу функцію; воно є таким самим необхідним морфологічним засобом, як і закінчення: одне тільки додавання флексії без відповідної зміни приголосного не могло б утворити потрібної граматичної форми</p>
<p><i>Типи</i></p>	
<p>позиційні; комбінаторні</p>	<p>спонтанні: зміни, за яких один звук переходить в інший у будь-якій позиції, незалежно від фонетичного оточення, інтонації, наголосу, місця в слові (н-д, зміна носових в /ä/, /y/; зміна h в /i/);</p> <p>зумовлені: зміни, що відбуваються за певних умов (н-д, перехід г, к, х у з', ц', с' перед голосним переднього ряду);</p> <p>регулярні: здійснюються в чисельних рядах утворень (<i>зір – зоровий, купити – куплений</i>);</p> <p>нерегулярні: охоплюють незначну кількість морфем (здебільшого в запозичених основах) (<i>депозит – депонувати</i>);</p> <p>чинні морфологічні чергування, обов'язкові для творення форм;</p> <p><i>пережиткові морфологічні чергування</i></p> <p>(необов'язкові для творення форм, але наявні в старих утвореннях, що не втратили зв'язку між собою)</p>
<p>здебільшого не фіксуються на письмі</p>	<p>звичайно відображаються в орфографії</p>
<p>первинні</p>	<p>вторинні від позиційних</p>

Найдавніші чергування голосних фонем

Найдавніші чергування голосних	Чим зумовлені (причини)	Приклади	Примітка
<i>/e/ : /o/</i>	диференціацією наголосу: під наголосом – /ě/; не під наголосом – /ǫ/	<i>нести</i> – <i>носити</i> – <i>ноша</i> ; <i>тебе</i> – <i>тобі</i> ; <i>стерегти</i> – <i>сторожити</i> – <i>сторож</i>	<i>/e/</i> – в основі дієслова, що означає одноразову неповтор. дію; <i>/o/</i> – в іменниковій основі та в основі дієслова, що означає тривалу або багатократну дію.
<i>/i/ : /a/</i>	<ul style="list-style-type: none"> • часокількісним чергуванням /ē/ з /ō/; • втратою часокількості голосних: довгі голосні /ē/, /ō/ змінилися: /ē/ → <i>eeeh</i> ([ie]), /ō/ → /a/; • зміною (монофтонгізацією) ě([ie]) → /i/ 	<i>лізти</i> – <i>лазити</i> ; <i>сісти</i> , <i>сідати</i> – <i>садити</i> , <i>сад</i> ; <i>різати</i> – <i>вразити</i>	
<i>/o/ : /a/</i>	<ul style="list-style-type: none"> • колишнім часокількісним чергуванням коротких /ǫ/, /ǃ/ з довгими /ō/, /ā/; • втратою часокількості голосних: /ǫ/, /ǃ/ → /o/; /ō/, /ā/ → /a/ 	<i>гонити</i> – <i>ганяти</i> ; <i>горіти</i> – <i>зарище</i> ; <i>ломити</i> – <i>ламати</i> , <i>злам</i> ; <i>стояти</i> – <i>стати</i> .	<i>/o/</i> – значення протяжної, неповторюваної дії; <i>/a/</i> – тривала або повторювана дія (але пор.: <i>зломити</i> – <i>зламати</i>). Винятки: <i>мовити</i> – <i>вимовляти</i> , <i>топити</i> – <i>потопати</i> , <i>простити</i> – <i>процати</i> та ін.

/e/з /i/	<ul style="list-style-type: none"> • часокількісним чергуванням короткого /ě/ з довгим /ē/; • втратою часокількості голосних: /ě/ → /e/; /ē/ → ě ([ie]); • зміною (монофтонгізацією) ě ([ie]) → /i/ 	<i>летіти</i> – <i>літати</i> ; <i>плести</i> – <i>заплітати</i> ; <i>мести</i> – <i>замітати</i>	/e/ – значення одноразової протяжної дії; /i/ – багатократної повторюваної дії.
/y/ :/ʌ/	<ul style="list-style-type: none"> • появою носових голосних: <i>тресті</i> – <i>тросіті</i> (із *<i>трєнсті</i> – *<i>тронсіті</i>); • втратою носових голосних 	<i>трусити</i> – <i>[тр'а]сти</i> (орфогр. <i>трясти</i>); <i>вузол</i> – <i>в'язати</i>	
/i/ :/u/	<p>різноманітними спільнослов'янськими фонетичними процесами:</p> <ul style="list-style-type: none"> • колишніми часокількісними чергуваннями; • монофтонгізацією дифтонгів; • появою та пізнішою втратою носових голосних. 	<i>ліпити</i> – <i>липнути</i>	
/u/ :/ø/		<i>починати</i> – <i>поч(/ø/)ну</i>	
/e/ :/u/ : / ø/		<i>терти</i> – <i>стирати</i> – <i>т(/ø/)ру</i>	
/y/ :/oε/ : /yε/		<i>кути</i> — <i>кузня</i> — <i>коваль</i> — <i>викувати</i>	
/u/ :/oε/		<i>рити</i> – <i>рови</i>	
/u/ :/aε/		<i>плинути</i> – <i>плавати</i>	
/u/ :/ij/		<i>сито</i> – <i>сі[ja]ти</i>	

/y/ : /u/ : /o/ : /ø/		сухий – висихати – сохнути – вис(/ø/)хлий	
/i/ : /u/ : /oj/ : /ø/		напій – пити – по[ji]ти – п(/ø/)[ju] (орф. п'ю)	
/o/ : /u/ : /ø/		посол – посилати – с(/ø/)лати	
/ja/ : /en/		ім'я – імені	
/a/ : /um/ : /m/		жати – вижимати – вижму – жмут	
/a/ : /un/ : /n/ : /en/		жати – пожинати – жнива – женці	
/u/ : /va/		киснути – квас; кипіти –квипитися	

Чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /j/

Синхронія:

ж, ч, ш, дж, орфогр. щ, й + Е + м'який приголосний або склад з е чи и (з і (орфогр. и))

ж, ч, ш, дж, орфогр. щ, й + О + твердий приголосний (перед складом з а, о, у, и (з и (орфогр. ы))

вечЕ[r'a] – звечОра

Діахронія:

фонема /e/ (етимологічна (*ě/) та з ь) незалежно від наголосу в позиції після первинно м'яких шиплячих та /j/ перед споконвічно твердими приголосними через стадію лабіалізації змінилася на /o/:

/e/ → [ö] (збережено у всіх сучасних східнослов'янських мовах; X – XI ст.)

[ö] → /o/ (збережено лише в українській мові; XIII – XIV ст.).

ч'етыри → *ч'öтыри* → *чотири*;

ч'ьрныи → *ч'öрныи* → *чорний*;

йего → *йöго* → *його*

Причини порушення чергування	Приклади відхилень
<u>/o/</u> після шиплячих перед м'якими приголосними	
I. Дія аналогії	1) <i>свіжості, більшості, пекучості</i> : за аналогією до тих іменників жіночого роду третьої відміни, в яких /o/ в суфіксі <i>-ост-(і)</i> стоїть не після шиплячого (<i>радості, ясності</i>); 2) <i>на щоці, на чолі, у пшоні, на бджолі, на вечорі</i> : під впливом тих форм іменників, в яких /o/ після шиплячих стоїть перед твердим приголосним (<i>щока, щоку, чоло, чола, пшоно, пшона, бджола, бджолу, вечора, вечору</i>); 3) <i>свіжої, погожої, більшої, безкрайої, свіжою, безкрайною, першої, нашої, першою, нашою</i> : під впливом аналогічних форм тих прикметників, числівників і займенників, у яких /o/ стоїть після нешиплячих приголосних та /й/ (<i>молодої, дорогої, великої, другої</i>), та тих форм, у яких /o/ з /e/ розвинувся перед твердим приголосним (<i>свіжого, свіжому, безкрайого, безкрайому, першого, нашому, нашого</i>).
<u>/o/</u> після нешиплячих та /j/ перед твердими приголосними	
I. Дія аналогії	1) у слові <i>сьомий</i> (із <i>семьй</i>) за аналогією до <i>восьмий</i> .
II. Вплив білоруської мови	1) у слові <i>дьоготь</i> (із <i>дегть</i>) (за Л. Булаховським)

III. Давні історичні фонетичні процеси	1) <i>льон, сльоза</i> (із <i>льнь, сльза</i>): пом'якшення напівпалатального [л'] після втрати редукованого [ь].
<u>/e/</u> після шиплячих перед <u>твердими</u> приголосними	
I. Дія аналогії	<p>1) у першій особі множини дієслів I дієвідміни (<i>кажемо, хочемо</i>) за аналогією до 2 ос. одн. й мн. цих самих дієслів (<i>кажеш, хочеш з кажеш, хочеш; кажете, хочете</i>);</p> <p>2) у формах <i>жену, шепчу, чешу, шептати, чесати</i> під впливом таких форм, як <i>жене, женеш, шепче, шепчеш, чеше, чешете</i>;</p> <p>3) у дієприкметниках, прикметниках та безособових дієслівних формах на <i>-но</i> типу <i>збуджений, рожевий, спечено</i> під впливом тих форм, у яких /e/ стоїть після нешиплячих приголосних та /й/(<i>населений, окреслений</i>);</p> <p>4) у суфіксах <i>-енк(о), -ечок, -еньк(о), -енн(ий), -езн(ий)</i>: <i>Ващенко, вершечок, кружечок, широченний, величезний</i> під впливом суфікса <i>-ечк-</i>;</p> <p>5) у деяких півд.-зах. говірках: <i>вчєра, шєстий, єго</i>.</p>
II. Давні історичні фонетичні процеси	<p>1) у суфіксі <i>-ечк-</i> вживається /e/, бо /ч/ на час переходу /e/ в /o/ ще не втратив своєї м'якості: <i>книжечка, ложечка</i> (<i>кънижєчька, лъжєчька</i>);</p> <p>2) у дієсловах 2 ос. одн. <i>знаєш, пишеш</i> (<i>знаєшь, пишєшь</i>): шиплячі стверділи пізніше ніж відбувався перехід /e/ в /o/.</p>
III. Походження слів	1) у книжних і запозичених словах: <i>жертва, жетон, ковчег, печера, чек, чемодан, чемпіон, шеф</i> тощо.
IV. За традицією	<i>кочєрга, чєпурний, чєрвоний, чєрга, чєкати, чєрпати, шєпотіти, щєдрий, щєзати</i>

Чергування /и/ з /о/ у фонемосполученнях /ри/, /ли/ – /ро/, /ло/

кривавий – кров, чорнобривець – брови, глитати – глотка

ри, ли ← *рь, рь, ль, ль*, якщо *ь*, *ь*були в слабкій позиції

кръвавий → (ъ у слабкій позиції занепав, асонорний плавний став складотворчим) → *крвавий* → у сх.-сл. мовах утрата складотворчості, що зумовило появу після плавних нового голосного → *и*: *кривавий* (укр.) (пор. *о* та *е* в рос., *ы* в білор.)

ро, ло ← *ръ, рь, ль, ль*, якщо *ь*, *ь*були в сильній позиції
кръвь → *кров*, *гльтька* → *глотка*

Давньоруська мова	Українська мова		Російська мова	Білоруська мова
	літературна	діалектна		
<i>кръшити</i> → <i>кришити</i>	<i>кришити</i>	<i>крышити</i> (закарпатськ.), <i>кыршити</i> (лемків.)	<i>крошить</i>	<i>крышыць</i>
<i>гльтати</i> → <i>глтати</i>	<i>глитати</i>	<i>гыўтати</i> (лемків.)	<i>глотать</i>	<i>глытаць</i>

Чергування /о/ та /е/ з нулем звука

I. <u>Випадні</u> /о/, /е/ (нові, вторинні, секундарні)	<i>сънь</i> → <i>сон</i> , <i>съна</i> → <i>с(о)на</i> ; <i>дьнь</i> → <i>день</i> , <i>дьне</i> → <i>д(о)ня</i> .	<u>Але</u> немає чергування: 1) <i>рот</i> – <i>рота</i> , <i>лоб</i> – <i>лоба</i> , <i>мох</i> – <i>моху</i> , <i>лев</i> – <i>лева</i> (з <i>ръть</i> – <i>ръта</i> , <i>льбъ</i> – <i>льба</i> , <i>мъхъ</i> – <i>мъха</i> , <i>львь</i> – <i>льва</i>): під впливом Н. в. тут відбулося пересунення наголосу у формах непрямих відмінків, що спричинилося до виникнення сильної позиції; 2) у фонемоспол. <i>-ор-</i> , <i>-ол-</i> (<i>-ов</i>), <i>-ер-</i> , <i>-ел-</i> із <i>-ър-</i> , <i>-ъл-</i> , <i>-ьр-</i> , <i>-ьл-</i> , де редуковані були постійно в сильній позиції (<i>зерно</i> – <i>зерна</i>); 3) у власних назвах у Н. в. типу <i>Козелець</i> , <i>Кролевець</i> мало б бути <i>Козлець</i> , <i>Кролвець</i> (із <i>Козьльць</i> , <i>Крольвьць</i>), але за аналогією до форм непрямих відмінків (<i>Козел'ця</i> , <i>Кролевиця</i> із <i>Козьльця</i> , <i>Крольвьця</i>) і в називному розвинулося <i>е</i> на місці редукованого слабкого <i>ь</i> ; 4) слово <i>заєць</i> у староукр. мові вимовлялося <i>заюць</i> , але за аналогією до слів типу <i>отець</i> , <i>палець</i> (із <i>отьць</i> , <i>пальць</i>) в українській мові розвинулося <i>заєць</i> з випадним <i>е</i> (<i>зайця</i>) (пор. у півд.-зах. наріч.: <i>заяць</i> , <i>заяці</i>).
II. <u>Вставні</u> /о/, /е/ (на кінці	<i>свекръ</i> → <i>свекор</i> (у	<u>Але</u> : у словах книжного походження вставні /о/, /е/ перед сонорними після занепаду редукованих

слів після сонорних <i>л, р, м, н</i> перед іншим приголосним)	формах Н. в. одн. імен. чол. р.); земль → земель (у формах Р. в. мн. імен. жін. і сер. р.)	звичайно не розвинулись: <i>мисль, поросль, заросль, семестр, літр.</i>
--	---	---

Чергування /о/ та /е/ з /і/

О. Потебня, П. Житецький, О. Шахматов, Л. Булаховський, П. Філін (щодо <u>всіх українських говорів</u>); Т. Лер-Сплавінський, В. Курашкевич, О. Савченко, О. Курило, Ю. Шевельов (лише <u>щодо північних говорів української мови</u>)	Т. Лер-Сплавінський, В. Курашкевич, О. Савченко, О. Курило, Ю. Шевельов (щодо <u>південноукраїнських</u> говірок української мови)
перехід /о/ в /і/	перехід /о/, /е/ в /і/
1) етимологічний /о/вновому закритому складі (як результат занепаду єрів) <u>подовжився</u> (12 ст.): к ^о нь → к ^ѡ н’; 2) довгий /о/ незалежно від того, який редукований занепадав у дальшому складі, <u>дифтонгізувався</u> (12 – 14 ст.): к ^ѡ н’ → куон’, куен’, куин’, куін’; 3) монофтонгізація дифтонгів, їх перехід в /і/ (15 – 16 ст.): к ^і нь	Т. Лер-Сплавінський, В. Курашкевич, О. Савченко: 1) звуження голосних <i>о, е</i> в монофтонги <i>у, ї</i> ; 2) делябіалізація <i>у, ї</i> ; 3) перехід в <i>і</i> . О. Курило, Ю. Шевельов: перехід /о/, /е/ в /і/ спричинений асимілятивним впливом на попередні голосні повного утворення <i>о, е</i> з боку наступних слабких редукованих <i>ь, ь</i> при їхньому занепаді
перехід /е/ в /і/	
І. Якщо в дальшому складі занепає редукований <i>ь</i> (у наступному складі стояв <u>твердий приголосний</u>), то: 1) попередній /е/ подовжився: <i>несль</i> → <i>нѣс</i> ; 2) /ѣ/ дифтонгізувався та перейшов у /іє/: <i>нієс</i> ; 3) у дифтонгу /іє/ голосний /е/ зазнав лабіалізації (перетворився на <i>ѡ</i>): <i>н’ієс</i> → <i>н’іѡс, н’ѡїс, н’їїс, н’їис</i> ; 4) монофтонгізація дифтонгів, їх перехід в /і/	

(15 – 16 ст.): <i>ніс</i> .	
<p>II. Якщо в дальшому складі занепадав редукований ь(у наступному складі стояв м'який приголосний), то:</p> <p>1) етимологічний /e/ подовжився і розвивався в “новий ѣ” (за О. Соболевським), що звучав як дифтонг <i>іе</i>:</p> <p><i>камень</i> → <i>кам'ѣн'</i> → <i>кам'іен'</i> (орф. <i>камѣнь</i>);</p> <p>2) монофтонгізація дифтонга ѣ в /i/: <i>камінь</i>.</p>	

Таблиця. Діалектні особливості в рефlekсації давніх /o/ та /e/ в новозакритих складах

Південно-східне наріччя		
Відбувається послідовно	Незначні відхилення: <i>од, дойти, кончати, дом, война, потом</i>	
Південно-західне наріччя		
Відбувається послідовно, охоплюючи інколи й слова, що в літер. мові не знають такого чергування: <i>мід</i> (літ. <i>мед</i>), <i>олінь</i> (літ. <i>олень</i>), <i>Біг</i> (літ. <i>Бог</i>)	Виняток становить частина карпатської групи говірок і надсянські говірки	
Карпатська групи говірок і надсянські говірки		
<i>середньозакарпатські говірки</i>	<i>західнокарпатські говірки</i>	<i>надсянські говірки</i>
<u>лише в історично закритих складах і незалежно від наголосу</u>		
етимологічні /o/, /e/ чергуються з /y/ (<i>вул, стул</i>) чи /ÿ/ (/i/ лабіалізованим): <i>кÿнь, вул</i>	етимологічний /o/ чергується з /ы/: <i>выл, хвыст, вын, пыд</i>	етимологічний /o/ чергується з /и/: <i>вивторок, потим</i>
Північне (поліське) наріччя		
<i>ненаголошена позиція</i>	<i>наголошена позиція</i>	

<p>В усіх говірках зберігаються етимологічні /o/, /e/ незалежно від того перебувають вони у відкритих чи закритих складах: <i>мосток, ластовка, осень, гребень, возьму.</i></p>	<p><i>північна смуга ліво-, правобережнополіських волинсько-поліських та підляських говірок</i></p>	<p><i>південна смуга ліво-, правобережнополіських волинсько-поліських та підляських говірок</i></p>
<p>етимологічний /o/ чергується з:</p>		
	<p>а) лабіалізованими дифтонгами [yo], [ye], [yu], [yi] та ін.: <i>куон', стуол, куин', стуіл;</i></p> <p>б) монофтонгами [u], [uⁱ], [i], [i^u], [y], зрідка [e]: <i>кі^uн', кі^uт, кит, кут, кон', кен'</i></p>	<p>а) найчастіше з лабіалізованим дифтонгом [yo] при спорадичному вживанні [ye], [yu], [oy]: <i>куон', куен', куин', коун',</i></p> <p>б) монофтонгами [u], [uⁱ], [i], [i^u], [o], [y], [y̆]: <i>ворит, ні^uч, грѹм</i></p>
<p>етимологічний /e/ чергується з:</p>		
	<p>а) дифтонгом [ie] (якщо в наступному складі втратився зредук. ъ): <i>ніеч, сіем;</i></p> <p>б) лабіалізованими дифтонгами [ye], [yo], [yu], [yi] (якщо в наступному складі втратився зредук. ъ) з пом'якшеними пригол. перед ними: <i>привѹѳз, прин ѹѳс;</i></p> <p>в) монофтонгами [i], [e], [u], [i^u], [y], [e]: <i>ні^uч, нич, печ, чітка, чутка, шест'</i></p>	<p>а) монофтонгами [y̆], [y], [e], [i]: <i>тѹтка;</i></p> <p>б) монофтонгами [i], [e], [e^u], [i^u], [y], [y̆]: <i>ніч, шест', т'утка.</i></p>
<p>Чергування голосних фонем сучасної української мови</p>		

Спільні в слов'янських, зокрема східнослов'янських, мовах		Є специфічними в українській мові		
Найдавніші чергування голосних фонем	Чергування /o/ та /e/ з нулем звука	Чергування /o/ та /e/ з /i/	Чергування /u/ з /o/ у фонемо-сполученнях /ри/, /ли/ – /ро/, /ло/	Чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /j/
Зумовлені				
1) колишніми часокількісними чергуваннями; 2) монофтонгізацією дифтонгів; 3) появою та пізнішою втратою носових голосних	занепадом зредукованих голосних /ь/, /ѣ/			фонетичними процесами 1) лабіалізації та 2) ствердіння шиплячих
У синхронно-функціональному плані				
пережиткові морфологічні чергування	чинні морфонологічні чергування , обов'язкові для творення форм	пережиткові морфологічні чергування (необов'язкові для творення форм, але наявні в старих утвореннях, що не втратили зв'язку між собою)		

Практичне заняття № 11. Чергування приголосних фонем

1. Основні причини історичних чергувань приголосних.
2. Перша палаталізація приголосних в українській мові.
3. Наслідки другої палаталізації приголосних у сучасній українській мові.
4. Явище палаталізації приголосних в українській та інших слов'янських мовах.
5. Чергування приголосних у дієслівних формах.
6. Чергування однієї фонемі з двома.

Чергування задньоязикових і фарингальної фонем з передньоязиковими шиплячими.

Альтернації	Приклади
/ʒ/ — /ʒʲ/	<i>нога – ніженька, гонити – жену</i>
/k/ — /kʲ/	<i>рука – рученька, наука — учити</i>
/x/ — /xʲ/	<i>вухо – вушко, дух — душити</i>

Таблиця. Відхилення в чергуванні задньоязикових і фарингальної фонем з передньоязиковими шиплячими з погляду синхронії.

<u>Відхилення з погляду синхронії</u>	<u>Приклади</u>	<u>Пояснення</u>
/ʒʲ/, /kʲ/, /xʲ/ часто вживаються й перед голосними заднього ряду /a/ й /o/ та перед приголосними	<i>здригатися – дрижати, крик – кричати, міх – мішок, книга – книжка, ріка – річка, дух – душно</i>	зумовлене пізнішими фонетичними змінами, наприклад: – переходом <i>h</i> (з <i>*ē</i>) в /a/ після шиплячих та /j/: <i>*крікѣті</i> → <i>*крічhtі</i> → <i>кричати</i> → укр. <i>кричати</i> ; – втратою зредукованої голосної /ь/ в слабкій позиції: <i>*духьно</i> → <i>душьно</i> → укр. <i>душно</i>
перед сучасною голосною /u/ в сучасній українській мові можуть уживатися як /ʒ/, /k/, /x/, так і /ʒʲ/, /kʲ/, /xʲ/	пор.: <i>книги, руки, мухи і дружити, мочити, кришити</i>	вживання шиплячих чи задньоязикових залежить від походження /u/: – якщо з давньої /ы/, то перед ним зберігаються /ʒ/, /k/, /x/: <i>книги</i> із <i>кънигы</i> ; – якщо з давньої /i/ (графічно давнє <i>и</i>), то вживаються /ʒʲ/, /kʲ/, /xʲ/:

		<i>дружи(і)ти, мочи(і)ти, кр̑ши(і)ти.</i>
вживання /g/,/k/, /x/ перед голосними переднього ряду /i/ та /e/	1) <i>гість, кінь, кіт, загін, гілка, тхір, дороги, тугі, далекі, сухі, тихі, дороге, далеке, гірке, сухе, тихе;</i> 2) <i>геній, кефір, гімн, гіпербола, хімія</i>	1) /i/ та /e/ – голосні переднього ряду <u>вторинного походження</u> , які з'явилися після занепаду зредукованих, коли закон першого перехідного пом'якшення вже не діяв, тому /g/,/k/, /x/ на/ж/, /ч/, /ш/ не змінилися, наприклад: <i>гість, кінь, тхір</i> (із <i>гость, конь, дьхорь</i>); <i>дорогі, далекі, сухі</i> (із <i>дорогыh, далековыh, сухыh</i>); <i>туге, гірке, тихе</i> (із <i>тугоје, горькоје, тихоје</i>). 2) не відбувається це чергування перед /e/ та /i/ в словах іншомовного походження, бо закон першого перехідного пом'якшення приголосних уже перестав діяти.

Чергування твердих задньоязикових і фарингальної фонем з непарними пом'якшеними передньоязиковими фонемами.

Альтернації	Приклади
/g/ – /z'/	<i>нога – нозі, книга – книзі</i>
/k/ – /ц'/	<i>рука – руці, наука – науці</i>
/x/ – /с'/	<i>вухо – у вусі, кожух – у кожусі</i>

Чергування задньоязикових і фарингальної фонем з передньоязиковими зубними приголосними.

Альтернації	Приклади
/g/ – /z/	<i>убогий – убогство</i>
/k/ – /ц/	<i>козак – козацтво</i>
/x/ – /с/	<i>птаx – птаство</i>

Чергування твердих передньоязикових зубних із твердими передньоязиковими шиплячими.

Альтернації	Приклади
/ð/ – /ðж/	доводити – доводжу
/ð/ – /ж/	пряду – пряжа
/т/ – /ч/	крутити – кручу
/з/ – /ж/	казати – кажу
/с/ – /ш/	запросити – запрошення
/ц/ – /ч/	лице – личко
/зд/ – /ждж/	їздити — їжджу
/ст/ – /шч/ (орф. щ)	пустити — пущу

Чергування пом'якшених передньоязикових приголосних із твердими передньоязиковими шиплячими / чергування твердих передньоязикових шиплячих із пом'якшеними передньоязиковими приголосними

Альтернації	Приклади
/ð'/ – /ðж/, /ðж / – / ð'/	сидіти – сиджу, ?
/т'/ – /ч/, /ч / – /т'/	вивертити – виверчений, ?
/з'/ – /ж/, /ж / – /з'/	князь – княже, Париж – паризький
/с'/ – /ш/, /ш / – /с'/	висіти – вишу, Золотоноша - золотоніський
/ц'/ – /ч/, /ч / – /ц'/	хлопець – хлопче, Галич – галицький

Чергування проривних передньоязикових зубних приголосних із відповідними щілинними.

Альтернації	Приклади
/ð/ – /с/	кладу – класти
/т/ – /с/	плету – плести

Чергування твердих передньоязикових приголосних із парними пом'якшеними

Альтернації	Приклади
/ð/ – / ð', /ð'/ – / ð/	вода – воді, діти – дитина
/т/ – /т',	пальто – в пальті,

<i>/m' – /m/</i>	<i>мудрість – мудрості</i>
<i>/z/ – /z'/, /z'/ – /z/ /c/ – /c'/, /c'/ – /c/</i>	<i>гімназія – гімназистка, галузь – галузевий</i>
<i>/dz/ – /dz'/, /dz'/ – /dz/</i>	<i>кукурудза – кукурудзі,</i>
<i>/ц/ – /ц'/, /ц'/ – /ц/</i>	<i>місце – на місці, стілець – стільцем</i>
<i>/л/ – /л'/, /л'/ – /л/</i>	<i>ідеал – ідеальний, воля - воле</i>
<i>/н/ – /н'/, /н'/ – /н/</i>	<i>зупинка – зупиняти, звільняти – звільнення</i>
<i>/р/ – /р'/, /р'/ – /р/</i>	<i>шкіра – шкіряний, старіння – старець</i>

Практичне заняття № 12

Основні фонетичні одиниці мовлення. Склад і складоподіл

1. Поняття про мовленнєвий потік. Сегментні одиниці мовленнєвого потоку.
2. Теорії складу.
3. Типи складів. Склади відкриті і закриті, прикриті і неприкриті, їх місце в українській мові.
4. Закономірності складоподілу в українській мові.
 - 4.1. Складоподіл у сполученнях з одним інтервокальним приголосним.
 - 4.2. Складоподіл у сполученнях із двома інтервокальними приголосними.
 - 4.3. Складоподіл у сполученнях із трьома і чотирма інтервокальними приголосними.
 - 4.4. Складоподіл у словах із довгими приголосними.
5. Складоподіл і поділ слова для переносу.

Склад – це сегментна фонетична (не фонологічна) одиниця мовленнєвого потоку. Її ще називають найменшою одиницею мовленнєвого потоку.

Теорії складу.

Експіраторна теорія: склад вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря; видих поділяється на стільки поштовхів, скільки вимовляється складів. Отже, склад – це звук або сполучення кількох звуків, що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря. Основоположник – американський фонетист Р. Стетсон. Ця теорія не отримала експериментального підтвердження: в такий спосіб можна вимовити кілька складів⁴

Теорія м'язового напруження (напруги), що пов'язана з фізіологічним (артикуляційним) поглядом на склад. Акад. Л. В. Щерба при поділі слів на склади враховував інші фізіологічні процеси мовного потоку, а саме: неоднакове напруження м'язів при творенні різних звуків. Одні звуки творяться із зростаючим м'язовим напруженням, інші ж – із спадним. З цього погляду, склад — це частина слова, утворена поєднанням звуків із зростаючим і спадним м'язовим напруженням при їх артикуляції.

⁴У мові новозеландського народу маорі є слово-чемпіон, яке налічує 57 літер! Одного вдиху повітря не вистачить, щоб його вимовити. Спробуйте –
Тауматеавахакатангіхангакоауауатаматеанокавхенуактанатаху, що означає «Вершина, де вождь Тауматеапокаївхенуа грав на флейті для своєї коханої».

Теорія сонорності пояснює акустичну природу складу. Акустичною основою визначення складу є різна звучність звуків у мові, тобто неоднакове їх сприймання слухом. Деякі звуки характеризуються великою звучністю, як наприклад, голосні; іншим же, що вимовляються перед ними або після них, властива менша звучність. У мовному потоці звуки з меншою звучністю чергуються з виразнішими або більш звучними і групуються навколо них. Внаслідок цього утворюються такі сполучення, які сприймаються слухом як найменші частини слова. Отже, з акустичного погляду, тобто відповідно до теорії сонорності, склад – це частина слова чи мовленнєвого потоку, яка складається з одного або кількох звуків і відділяється від іншої частини зміною наростання і спаду звучності. Склад утворюється звуками, яким порівняно з сусідніми властива максимальна звучність. Такі звуки й називаються складотворчими, або складовими, а решта – нескладотворчими, або нескладовими. Якщо в складі є кілька звуків, то складовий утворює вершину його.

В українській мові складовими звуками виступають звичайно голосні, а тому в слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків: *до-ро-га, о-гі-рок, вра-зли-вий, ска-за-ти*. Склад будучи фонетичною мовною одиницею, яка характеризується фізіологічними й акустичними властивостями, не виражає ніякого значення. Поділ слова на склади не зв'язаний ні з поділом на фонемі, ні з поділом на словотворчі частини (корінь, суфікс, префікс), ні з виділенням у слові його основи та закінчення.

Типи складів розрізняють за початковими та кінцевими звуками:

- 1) **відкриті – закриті**: якщо склад закінчується на голосний звук (*си-ла, ма-ли-на*), то він є відкритим, якщо ж на приголосний – закритим (*дош, ал-маз*);
- 2) **прикриті – неприкриті**: якщо склад починається на приголосний звук то він є прикритим (*ро-зум, бу-ди-нок*), якщо ж на голосний – неприкритим (*а-ло-е, ось*).

Залежно від кількості приголосних, що прикривають чи закривають склад, відкриті і закриті склади в українській мові поділяють на 20 підтипів. Склад можуть прикривати чи закривати найбільше чотири приголосних: *ше-фство, айстр, встро-ми-ти*. Найдовший склад в українській мові охоплює сім звуків: *мі-ні-стерств*.

Закономірності складоподілу в українській мові.

Межа між окремими складами проходить найчастіше після голосного звука перед приголосним. Однак послідовно такий поділ на склади в українській мові не витримується. Іноді, коли в середині слова збігається кілька

приголосних, вони не всі належать до наступного складу, а деякі з них належать і до попереднього.

Правила складоподілу в сучасній українській літературній мові (йдеться насамперед про внутрішні склади, а не початкові чи кінцеві) зумовлені дією двох принципів, які властиві більшості слов'янських мов, у т. ч. й українській:

- 1) загальне тяжіння до прикрито-відкритих складів. За даними дослідників, у сучасному українському мовленні 75% становлять прикрито-відкриті склади, 19% – прикрито-закритих, 5% – неприкрито-відкритих, неприкрито-закритих – 1% [Бондар О.І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова. Київ, 2006. С. 46];
- 2) кожен склад становить послідовність звуків із зростаючою від початку до вершини складу сонорністю (відповідно до теорії сонорності).

Так, за гучністю (сонорністю) усі звуки поділяються на чотири групи:

1 – гучність шумних глухих (мінімальна гучність);

2 – гучність шумних дзвінких;

3 – гучність сонорних;

4 – гучність голосних (максимальна гучність). Тут кожна цифра позначає відповідний ступінь гучності звука. Отже, згідно з другим принципом, якщо між складами є збіг приголосних, то межа між ними має пройти так, щоб гучність звуків попереднього складу поступово спадала, а наступного – зростала. Тобто межа між складами має бути в місці найменшої сонорності.

Наприклад: $a^4 - \partial^2 p^3 e^4 - c^1 a^4$,

$z^2 o^4 - c^1 m^1 p^3 u^4 \dot{y}^3$.

На основі викладених вище принципів виробилися конкретні правила фонетичного (не орфографічного!) складоподілу⁵ слів на склади в сучасній українській мові:

⁵В основу фонетичного складоподілу покладено поділ слова на склади, в основу ж орфографічного – також і принцип збереження єдності морфеми, тобто враховується і морфологічна будова слова. Оскільки поділ слова на склади не завжди збігається із членуванням слова на морфеми (корінь, префікс тощо), то між фонетичним і орфографічним складоподілами немає повного збігу. Скажімо, відповідно до правил фонетичного складоподілу слово *око* має два склади (*о-ко*), а з погляду орфографічного – це слово не

1. Якщо між голосними стоїть один приголосний, то він завжди належить до наступного складу: *ка-ва, ли-мон*.

2. Два шумні приголосні (обидва дзвінки або обидва глухі) належать звичайно до наступного складу: *гу-стий, мі-сто*.

3. Два шумні приголосні, якщо перший з них дзвінкий, а другий – глухий, належать до різних складів: *груд-ка, рід-ко*.

4. Три приголосні, якщо два перші з них шумні (обидва дзвінки або обидва глухі), а третій – сонорний, належать до наступного складу: *ка-стру-ля, ні-здрі, се-стра*.

5. Якщо між голосними є два або більше приголосних, то сонорні звуки, що йдуть після голосного, належать до попереднього складу, а звуки, які стоять після них, – до наступного: *жер-тва, дій-сний, май-стру-ва-ти, бай-ка, мор-ква, гір-ський*.

6. Якщо другим приголосним є сонорний, то разом з попереднім він відходить до наступного складу: *по-б'ю [по-б'ю́], му-дрий, у-мру, лю-блю*.

7. Два сусідні сонорні приголосні належать до різних складів: *хор-ва-ти, маль-ви, віль-ний*.

8. Подвоєні чи подовжені приголосні при складоподілі можуть розриватися: *зан-ня, від-діл, нав-ман-ня*.

У більшості зазначених правил виявляється найхарактерніша риса складоподілу слов'янських мов – успадкована ними від давнини схильність відносити групи приголосних, що знаходяться між голосними, в цілому до наступного складу (наступного голосного).

Слід підкреслити, що фонетичний поділ слів на склади в українській мові докладно ще не вивчений, він вимагає дальшого експериментального дослідження.

Практичне заняття № 13

Наголосі його типи в українській мові. Інтонація та її складники

1. Наголос як звукове явище. Типологія наголосів.
2. Особливості словесного наголосу в українській мові.
3. Семантична і граматична функції наголосу.
4. Акцентна дублетність.
5. Наголос основний і побічний.
6. Фонетичні слова. Поняття про проклітики та енклітики.
7. Словники наголосів.
8. Інтонація та її складники.

Словесний наголос

Словесний наголос – виділення в слові складу за допомогою артикуляційних засобів, властивих певній мові, – м'язової напруженості мовленнєвого апарата, збільшення сили видиху, зростання тривалості, називається наголосом.

В українській мові **словесний наголос**:

1. *кількісний*, або *квантитативний*: наголошені голосні характеризуються більшою тривалістю і виразним тембром;
2. *силовий*, або *динамічний*. Якщо слово має кілька складів, то не всі вони вимовляються з однаковою силою; один з них, який називається наголошеним, вимовляється сильніше від інших. Наприклад, у слові *розумний* з найбільшою силою вимовляється другий склад, у слові *мудрий* – перший, а в слові *молодій* – останній. Отже, в українській мові наголос виражається посиленням голосу у вимові наголошеного складу;
3. *несильноконцентрований* (на відміну, скажімо, від російської мови)
4. *вільний (різномісцевий)*, бо він не закріплений за якимось постійним місцем для всіх слів. Пор.: *хата, ластівка, була, сировина, учитель*);
5. *рухомий*: змінює своє місце в різних формах того самого слова: *кніжка* – *книжкі, йти* – *війти, весілий* – *веселіший* та ін.;
6. *подвійний (апостроф – апостроф, діалог – діалог)*.
7. *основний (акут) і додатковий, побічний (гравіс)* (у багатоскладових словах, особливо кількакорневих)

Функції:

• **смислорозрізнявальна**: в українській мові наголос може змінювати лексичне значення слова, тобто слова, які з фонетичного

погляду розрізняються лише наголосом, позначають різні поняття (*плáкати – плакáти, в епóсі – в ёпосі*);

- **форморозрізювальна**: диференціює граматичне значення слів (*ру́ки – рукі, пéчений – печéний, ві́ходити – вихóдити, насі́пати – насипáти*).

Наголос української літературної мови в основному сформувався на південно-східній діалектній основі, хоч певний вплив на нього мали й південно-західні говори. Система наголосу в сучасній українській літературній мові уже усталилася, і лише деякі окремі слова ще можуть вживатися з двома наголосами, як *беззахисний* і *беззахисний*, *волошковий* і *волошковий*, *картковий* і *картковий* тощо.

ФРАЗОВИЙ НАГОЛОС

Фразовий наголос виступає лише в реченні. Виступаючи компонентами речення, окремі слова дістають наголошення неоднакової сили, що залежить від місця слова в реченні, його розміру та смислового навантаження. Звичайно розрізняють такі різновиди фразового наголосу:

- наголос акцентної групи;
- синтагматичний наголос;
- логічний наголос.

Наголос акцентної групи:

- ✓ найслабший за своєю силою;
- ✓ в акцентну групу звичайно об'єднуються повнозначні слова разом зі службовими – сполучниками, прийменниками, допоміжними дієсловами, частками, наприклад: *читай же, на полі, батько та мати, ¹небо було сіре*. Наголос здебільшого падає на повнозначне слово.

Синтагматичний наголос

- ✓ під синтагмою розуміють групу слів, найтісніше пов'язаних за змістом. Самостійну синтагму може становити й одне слово. Синтагми членуються паузами і являють собою певну фонетичну єдність щодо мелодики і мають один синтагматичний наголос, якому підпорядковані інші, слабші наголоси;
- ✓ синтагматичний наголос припадає в межах синтагми на найважливіше слово, навколо якого об'єднуються інші слабо наголошені або ненаголошені слова, що входять до даної синтагми. Таким словом у звичайному реченні, в якому немає спеціально виділених слів, є останнє слово синтагми;
- ✓ кількість синтагм у реченні не є незмінною. Залежно від темпу мовлення та від змісту те саме речення може становити лише одну синтагму або ж

кілька. При повному стилі і повільному темпі відбувається максимальне розчленування речень. Кожна синтагма обов'язково має свій синтагматичний наголос. Наведемо приклад можливого членування речення на синтагми:

Земля вкрилася "снігом \| *Зем"ля\вкрилася "сн.ігом* \| *Тато читає гд"зету* \|
"Тато\читає гд^lзету \| *Тато чи"тає\ гд"зету* \|

Логічний наголос

- ✓ особливе виділення голосом слова в реченні. У простому реченні буває тільки один логічний наголос. Він може падати на будь-яке слово в реченні, в тому числі й на неповнозначне, що не має на собі навіть словесного наголосу. Наприклад:

Тепер я відпочиваю. Тепер я відпочиваю. Тепер я відпочиваю.

Наголос акцентної групи позначається однією рисою перед наголошеним складом. Синтагматичний наголос позначається тут двома рисками перед наголошеним складом. Логічний наголос позначається двома скісними рисочками над наголошеним складом виділеного слова.

Логічний наголос, коли він є у реченні, найсильніший. При нейтральному мовленні найсильнішим є синтагматичний наголос. На слово з синтагматичним наголосом може припадати водночас і логічний наголос.

З'ясовувати роль фразового наголосу найкраще на прикладі логічного наголосу. Для цього слід читати одне речення кілька разів, щоразу ставлячи логічний наголос на іншому слові, наприклад:

Дайте мені води – мається на увазі «дайте нарешті» або «дуже прошу дати мені води».

Дайте мені води – саме мені, а не комусь іншому. *Дайте мені води* – а не чогось іншого, наприклад, молока.

Логічний, або смисловий, наголос – це виділення голосом у реченні головного за змістом слова, що надає реченню точного змістового значення. Визначати логічні наголоси потрібно для того, щоб увага слухачів зосереджувалася на центральних словах кожного речення. Цей наголос може бути:

- *висотний* – наголошене слово промови виділяється вищим або нижчим тоном проти ненаголошених слів у реченні;
- *темповий* – наголошене слово промовляється швидше або повільніше за інші слова;
- *силовий* – наголошення здійснюється вольовим підкресленням центрального за змістом слова;

- *паузовий* – варто зробити перед наголошеним словом паузу. Див. Бабич Н. – основні правила логічного наголосу
- **Емфатичний наголос**
наголос, за допомогою якого підкреслюється в реченні не смислове, а емоційне значення слова, тобто важливість слова з погляду вираження почуттів, називається емфатичним. В українській мові найчастіше емфатичний наголос передається подовженням голосних, а іноді й приголосних звуків: **Роз-зійдись!** *Ви молоти чи на мітинг зібралися?* (Гол.). *Я не можу цього стерпіти, не м-о-О-ожу!*

Основні акцентуаційні норми сучасної української літературної мови

Частиномовне вираження лексем	Основні акцентуаційні закономірності в сучасній українській літературній мові	Приклади
І. Іменники	1) Наголос може бути <u>рухомим</u> : а) переходити в множині з флексії на корінь; б) переходити з кореня на флексію (здебільшого в іменниках жіночого роду із суфіксом -к(-а) , а також -ечк (-єчк), -очк)	а) <i>сестра́</i> – <i>се́стри</i> , <i>відрó</i> – <i>ві́дра</i> , <i>вікно́</i> – <i>ві́кна</i> , <i>крило́</i> – <i>крі́ла</i> ; б) <i>кни́жка</i> – <i>книжкі́</i> , <i>ка́ртка</i> – <i>карткі́</i> , <i>учі́телька</i> – <i>учителькі́</i> , <i>го́лос</i> – <i>голосі́</i> , <i>час</i> – <i>часі́</i>
	2) Наголос може бути <u>нерухомим</u> : послідовно сталим наголосом характеризуються іменники середнього роду	<i>Зайча́</i> – <i>зайча́та</i> , <i>курча́</i> – <i>курча́та</i> , <i>знанн[жа́]</i> – <i>знанн[жа́]м</i>
	3) Топоніми зі суфіксами -щин(-а), -чин(-а) зберігають наголос того слова, від якого вони утворилися	<i>Ки́ївщина</i> (<i>Ки́їв</i>), <i>Льві́вщина</i> (<i>Льві́в</i>), <i>Полта́вщина</i> (<i>Полта́ва</i>), <i>Оде́щина</i> (<i>Оде́са</i>)

	<p>4) Однаково наголошуються:</p> <p>а) абстрактні іменники, утворені від прикметників за допомогою суфікса -ин(-а);</p> <p>б) слова із суфіксом -ист (-іст, -їст);</p> <p>в) деякі іншомовні слова</p>	<p>а) <i>величинá, глибинá, старовинá, новинá, добротá</i>;</p> <p>б) <i>гуморíст, оптимíст, его[jí]ст</i>;</p> <p>в) <i>аристокрáт – аристокрáтія, демокрáт – демокрáтія</i></p>
	<p>5) Кількаскладові віддієслівні іменники середнього роду на -ання наголошуються звичайно на тому складі, що й інфінітиви, від яких вони утворені</p> <p>Винятки: а) іменники, утворені від дієслів з префіксом ви-, наголос у яких падає переважно на суфікс;</p> <p>б) іменник <i>возз'я́днання</i>.</p>	<p><i>читання (читáти), писання (писáти), запита́ння (запита́ти), завда́ння (завда́ти), видава́ння (видава́ти)</i></p> <p>а) <i>вигна́ння, вида́ння</i></p>
	<p>б) Двоскладові іменники дієслівного походження на -а, (орфогр. -я) мають наголос на флексії</p>	<p><i>житт[já], знанн[já], спанн[já]</i></p>

	<p>7) У складних іменниках наголос здебільшого:</p> <p>а) на другій частині;</p> <p>б) на дієслівній основі (у випадку, якщо іменник утворився за моделлю «дієслово в наказовому способі + іменник»;</p> <p>в) на сполучному елементі (інтерфіксі)</p>	<p>а) <i>лісостéп, черногúз, водогра́й, малолі́ток;</i></p> <p>б) <i>перекоті́поле, зірві́голова, горі́цвіт;</i></p> <p>в) <i>живо́пис, право́пис, часо́пис, звуко́пис</i></p>
	<p>8) іншомовні складні слова мають наголос:</p> <p>а) на сполучному звуку (зокрема в словах із компонентом <i>-граф, -метр</i>, крім назв мір, де наголошується другий компонент);</p> <p>б) на останньому компоненті <i>-лог</i>;</p> <p>в) на різних складах</p>	<p>а) <i>спекто́граф, хроно́граф, кінемато́граф</i> (винятки: <i>каліграф, поліграф, телеграф</i>);</p> <p>б) <i>баро́метр, тоно́метр, гальвано́метр</i> (але <i>дециме́тр, міліме́тр, кубоме́тр, кіломе́тр, сантиме́тр</i>);</p> <p>в) <i>псевдо́нім, ано́нім</i>, але: <i>анто́нім, омóнім, парóнім, сино́нім</i></p>
<p>II. Прикметники</p>	<p>1) Наголос в основному <u>нерухомий</u>, сталий. При словотворенні прикметників за допомогою суфіксів наголос різномісний, здебільшого він буває на корені і суфіксі, рідше на закінченні і префіксі.</p>	<p><i>по́вний, твердо́й, залі́зний, найкря́щий</i></p>

III. Числівники	<p>1) При словозміні більшості <u>кількісних</u> числівників наголос <u>рухомий</u>:</p> <p>а) у кількісних числівниках від <i>одного</i> до <i>десяти</i>, <i>двадцять</i>, <i>тридцять</i>, <i>сорок</i>; від <i>п'ятдесяти</i> до <i>вісімдесяти</i> наголос переходить на закінчення;</p> <p>б) у числівниках від <i>одинадцяти</i> до <i>дев'ятнадцяти</i> наголос падає на склад -на-;</p> <p>в) на другій частині слова мають наголос у непрямих відмінках числівники <i>триста</i>, <i>чотириста</i></p>	<p>а) <i>оди́н</i> – <i>одногó</i>, <i>два</i> – <i>двома́</i>, <i>де́сять</i> – <i>десяти́</i> – <i>десятьма́</i>, <i>сі́мдес[жа́]т</i> – <i>сімдесяти́</i> – <i>сімдесятьма́</i>;</p> <p>б) <i>одина́дцять</i>, <i>ші́стна́дцять</i>, <i>ві́сімна́дцять</i></p> <p>в) <i>три́ста</i> – <i>трьохсо́т</i> – <i>трьомаста́ми</i>; <i>чоти́риста</i> – <i>чотирмаста́ми</i></p>
	<p>2) <u>Нерухомий</u> наголос мають:</p> <p>а) числівник <i>дев'яносто</i>;</p> <p>б) числівники <i>тисяча</i>, <i>мільйон</i>, <i>мільярд</i>;</p> <p>в) числівники від <i>п'ятисот</i> до <i>дев'ятисот</i> (на другій частині слова);</p> <p>г) порядкові числівники (як і прикметники)</p>	<p>а) <i>дев'яно́сто</i> – <i>дев'яно́ста</i>;</p> <p>б) <i>ті́сяча</i> – <i>ті́сячею</i>, <i>мі́льйо́н</i> – <i>мі́льйона́</i>, <i>мі́ль[жа́]рд</i> – <i>мі́ль[жа́]рди</i>;</p> <p>в) <i>п'ятсо́т</i> – <i>п'ятисо́т</i> – <i>п'ятиста́ми</i>; <i>сі́мсо́т</i> – <i>семисо́т</i> – <i>семистам</i>;</p> <p>г) <i>тре́тій</i> – <i>тре́тього</i> – <i>тре́тьому</i></p>
IV. Займенники	<p>1) двоскладові займенники без прийменників у непрямих відмінках (у родовому, давальному і знахідному) здебільшого мають наголос на другому складі (особові, вказівні, присвійні)</p>	<p><i>йо́го</i>, <i>йо́му</i>;</p> <p><i>тогó</i>, <i>то́му</i>, <i>цьогó</i>, <i>цьо́му</i>;</p> <p><i>могó</i>, <i>твогó</i>, <i>свогó</i></p>
	<p>2) у двоскладових займенниках з прийменниками наголос падає на початковий склад</p>	<p><i>до ме́не</i>, <i>до те́бе</i>, <i>до ньóго</i>, <i>на то́му</i>, <i>на цьóму</i>.</p>
V. Прислівники	<p>прислівники прикметникового походження, як правило, мають наголос на корені</p>	<p><i>важкі́й</i> – <i>ва́жко</i>, <i>висо́кий</i> – <i>ви́соко</i>, <i>глибо́кий</i> – <i>гли́боко</i>, <i>солóдкий</i> – <i>со́лодко</i>, <i>хорóший</i> – <i>хо́роше</i>.</p>

VI. Дієслова	1) у деяких парновидових дієсловах наголос – єдиний форморозрізнявальний засіб або один із низки інших засобів	<i>виво́зити – ви́возити, розкида́ти – розки́дати, пізна́ю – пізна[ж́у]; воджу́ – заво́джу, ходжу́ – перехо́джу, сиджу́ – поси́джу</i>
	2) у першій особі однини теперішнього часу непрефіксальних дієслів наголос падає на флексію, а від дієслів <i>могти, хотіти</i> – на корінь	<i>писáти – пишу́, ході́ти – ходжу́; могт́и – мо́жу, хоті́ти – хо́чу</i>
	3) в інфінітивних формах на зразок <i>плисти</i> наголос падає на кінцевий склад	<i>нест́и, везт́и, вест́и</i>
	4) дієслово <i>бути</i> : а) у минулому часі в середньому і жіночому родах однини і множини має наголошені кінцеві голосні; б) у формах майбутнього часу, навпаки, наголос падає на перший склад	<i>бути – бу́ла, бу́ло, бу́ли; бу́ду, бу́деи, бу́де, бу́демо, бу́дете, бу́дуть</i>
	5) а) у дієсловах з односкладовою інфінітивною основою наголос падає на кінцевий голосний; б) але якщо слово починається з двох приголосних, то наголос падає на корінь; в) аналогічний наголос у префіксальних дієсловах (крім префікса <i>ви-</i>)	а) <i>пилó – пилá – пилí;</i> <i>лилó – лилá – лилí;</i> б) <i>спáла – спáло – спáли;</i> <i>звáла – звáло – звáли;</i> в) <i>пролилá – пролилó – пролилí;</i> <i>проспáла – проспáло – проспáли</i>
	б) у теперішньому часі дієслова, якщо в 2-й і 3-й особі однини наголос падає на тематичний голосний (<i>и, í, е, є</i>), то в 1-й і 2-й особі множини – на закінчення	<i>несéи, несé – несемó, несетé;</i> <i>крич́иш, крич́ить – кричимó, кричитé</i>
	7) дієслова з інфінітивом на <i>-ити</i> в 1-й особі однини мають наголос на флексії, в інших формах – на корені	<i>говорíти – говор[ж́у], гово́рить, гово́римо, гово́рите</i>

	8) префіксальні дієслова, в яких випадає або змінюється на і (й) кореневий голосний, мають в усіх особах теперішнього і простого майбутнього часу (крім 1-ї особи однини) наголос на префіксі	<i>вз[ж'у]ти – візьму́ – візьмеш; підійма́ти – підійму́ – підіймеш; зайти́ – зайду́ – зійдеш</i>
	9) дво- і трискладові дієприслівники (на -чи) можуть мати наголос на кінцевому голосному, якщо у формах дієслів теперішнього часу 1-ї і 2-ї особи множини наголос переходить на флексію	<i>ідемо́, іде́те – іду́чі; несе́мо, несе́те – несучі́; жнемо́, жне́те – жнучі́</i>

ІНТОНАЦІЯ

Інтонація – це сукупність кількох фонетичних засобів (компонентів):

- фразового наголосу;
- мелодики;
- пауз;
- тембру;
- темпу.

Усі ці засоби пов'язані між собою, але їхнє співвідношення може змінюватися залежно від змісту, мети, ситуації висловлювання.

2. ПАУЗИ

Паузою називається більш або менш тривала зупинка в мовному потоці. Найбільші паузи виступають у кінці речень різного типу. Вони в транскрипції позначаються знаком [||]. Ці паузи служать, з одного боку, для того, щоб підкреслити перехід від однієї думки до іншої, а з другого боку, вони виконують чисто фізіологічну функцію, даючи мовцеві можливість поповнити запас повітря в легенях.

Менш виразні паузи виступають звичайно в кінці частин складного (складносурядного чи складнопідрядного) речення, а також у середині речення між синтагмами (групою слів чи окремими словами). У транскрипції така пауза позначається знаком [||].

Паузи не завжди збігаються з розділовими знаками. На місці розділового знака паузи фактично може й не бути. Разом з тим пауза може виступати в місці, де немає жодного розділового знака. Наприклад, у реченні *Дівчата,*

співаючи, ідуть додому перед словом *співаючи* є пауза, а після нього — немає. Це ж речення можна прочитати й без паузи. Між підметом і присудком завжди є невелика пауза, а розділові знаки, як правило, не ставляться. Немає паузи перед звертанням, коли воно стоїть у кінці речення, хоч кома перед ним обов'язкова. Коли звертання стоїть у середині речення, пауза виступає тільки після нього. Обов'язкова пауза (і при цьому вона позначається на письмі розділовими знаками) при однорідних членах речення.

Іноді від місця паузи в реченні залежить його зміст. Пор., наприклад, такі речення:

Вона вкрила її \ коврою брата//Вона вкрила її коврою \брата

Паузи можуть використовуватися й з певною стилістичною метою, наприклад: а) щоб передати хвилювання: *Коли запитують ... коли не хочете сказати про мене доброго слова... то прошу вас ... від щирого серця прошу... пожалійте гонимого... не кажіть нічого зайвого, не чорніть старого...* (Ю. Збанацький); б) щоб передати незакінчену, обірвану мову: */ в рільництві, і в бджільництві, і в скотарстві, і в молочарстві, і в птахівництві, і в свинарстві, і ... і ...* (О. Вишня); в) для передачі несподіваного змістового переходу: *Якась хвилина і... ні пуху ні пера! Літак уже в повітрі* (Ф. Маківчук).

3. МЕЛОДИКА

Мелодикою називають підвищення та зниження основного тону голосу, що служить засобом передачі думок і почуттів. Підвищення та зниження тону тісно пов'язане з наголосом і членуванням речення і виступає як один із найважливіших компонентів інтонації.

Кожна мова має в своєму арсеналі багато різних типів мелодики, більшість яких визначається ситуацією мовлення. Проте основними типами мелодики вважаються три. Визначальним для кожного типу є спосіб, у який закінчується мелодійне оформлення висловлень. За цим способом розрізняють мелодику завершеності, незавершеності і питальну мелодику.

Коли висловлено закінчену думку, таке речення вимовляється з мелодикою, що наприкінці знижується й досягає найнижчого рівня. Це мелодика завершеності.

Якщо мелодика протягом усього речення тримається на приблизно однаковому рівні, а особливо тоді, коли вона в кінці речення тримається на рівні, характерному для попередньої частини, це означає, що думка не закінчена. Вона має бути або може бути закінчена. Це мелодика незавершеності.

Якщо мелодика наприкінці речення різко піднімається вгору й досягає найвищого рівня, це означає, що висловлено питання, яке вимагає відповіді. Це питальна мелодика.

Практичне заняття № 14
Орфоенія сучасної української літературної мови.

1. Поняття орфоенії. Українська орфоенія.
2. Основні риси правильності української вимови в історичному освітленні.
3. Вимова окремих звуків і звуконаслідувань у сучасній українській літературній мові.
4. Особливості вимови іншомовних слів.
5. Евфонічні чергування звуків.
6. Принципи виразного читання.

ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У <u>НАГОЛОШЕНІЙ</u> ПОЗИЦІЇ	ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У <u>НЕНАГОЛОШЕНІЙ</u> ПОЗИЦІЇ						
<p>Усі голосні звуки [a], [o], [y], [e], [и], [і] в цій позиції вимовляються чітко відповідно до їхніх акустично-артикуляційних особливостей.</p> <p>Увага! Лише один початковий наголошений звук [і] вимовляється зі</p>	[a]						
	[y]	[e]		[и]		[o]	
	[і]						
	ВИМОВЛЯЮТЬСЯ ЧІТКО	варі- анти	позиція	варі- анти	позиція	варі- анти	позиція
		[e ^u]	перед складом з [a], [o], [e]: <i>весна</i> – [ve ^u сна]	[и ^e]	перед складом з [і], [и],[o], [y]: <i>пиши</i> – [пи ^e ши]	[o ^y]	перед складом з [ý], [í]: <i>подушка</i> – [po ^y душка]

<p>значним наближенням до [и] чи навіть замінюється на [и^і]: <i>іноді</i> – [i^іноді], <i>інший</i> – [i^інший]</p>	<p>[и^е]</p> <p>перед складом з [і], [у], [у]: <i>несу</i> – [ни^есу]</p>	<p>[e^и]</p> <p>перед складом з [á], [é]: <i>дизайн</i> – [де^изáйн]</p>	<p>[y^о]</p> <p>перед складом з [ý] при дуже швидкій вимові: <i>кожух</i> – [ку^ожух]</p>
	<p>[и]</p> <p>перед складом з [ú] при швидкому темпі мовлення: <i>бери</i> – [би^ири]</p>	<p>[e]</p> <p>перед складом з [é] при швидкому темпі мовлення: <i>мине</i> – [менé]</p>	

Таблиця. Правила вимови дзвінких / глухих приголосних

Звуки	Позиція	Правила вимови	Приклади
Усі дзвінкі	✓ у кінці слова	не оглушуються	<i>народ</i> – [на́род]
	✓ перед глухими	не оглушуються, крім [г], який у п'яти словах – <i>вогко, легко, нігті, кігті, дьогтю</i> – і їхніх похідних вимовляється як [х]	<i>тяжко</i> – [т'а́жко]; <i>кігті</i> – [к'іхт'і], <i>вогкість</i> – [во́хк'іс't']
[з]	✓ у префіксі <i>з-</i> та прийменнику <i>з</i> перед глухими	вимовляється як [с]	<i>зсув</i> – [с:уў] <i>з тобою</i> – [стобо́ју]
	✓ у префіксах <i>роз-, без-</i> та прийменнику <i>без</i> перед глухими	паралельна вимова [з] і [с], що здебільшого залежить від темпу мовлення	<i>розпад</i> – [рознáд] – [роспáд], <i>без честі</i> – [бе ^н зчэс't'і] – [бе ^н счэс't'і]
Усі глухі	✓ перед дзвінкими в середині слова	одзвінчуються	<i>вокзал</i> – [вогzáл]
	✓ перед сонорними	не одзвінчуються	<i>срібло</i> – [ср'ібло]
[в]	✓ на початку слова перед приголосним;	вимовляється як [ў]	<i>вовк</i> – [воўк]
[й]	✓ у середині та в кінці слова після голосного	вимовляється як [ї]	<i>малюй</i> – [мал'ўї]
[дж], [дж'], [дз], [дз']	✓ у корені слова, коли вони передають один неподільний звук	вимовляються зливо	<i>джаз</i> – [джаз], <i>бджілка</i> – [бдж'ілка], <i>дзвін</i> – [дзв'ін], <i>дзюркіт</i> – [дз'урк'іт]

Таблиця. Вимова приголосних за критерієм твердості / м'якості

ПРАВИЛА ВИМОВИ	ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ	ПОЗИЦІЯ	ПРИКЛАДИ
ТВЕРДО	Усі • губні; • шиплячі; • задньоязикові; • глотковий [ґ]	✓ у кінці слова; ✓ перед голосними [а], [о], [у], [е], [и]	д р і б – [др'і б], ло ш а – [ло ш а́], ґа н о к – [ґа́ н о к], ге н і й – [ге́ н 'і й]
	[р]	✓ у кінці слова і складу (крім Горький)	лі к а р – [л'і к а р], ве р х и – [в'е р х и]
	[ц]	✓ у кінці слова в словах іншомовного походження та деяких вигуках	ш п р и ц – [ш п р и ц], к л а ц – [к л а ц]
	[д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дз]	✓ перед [і] на межі слів; ✓ перед [і] в аббревіатурах	б р а т і с е с т р а – [б р а т і с е с т р а ́], п е д і н с т и т у т – [п е д і н с т и т у т]
	[д], [т], [л], [н]	✓ перед напівпом'якшеним губним	т в і й – [т в 'і й]
	[д], [т], [з], [с], [ц], [дз]	✓ перед напівпом'якшеним губним перед, після якого стоїть [і], що походить з [о] і чергується з ними	д з в і н – [д з в'і н] (пор. дзвони), д в ір – [д в 'ір] (пор. двори)
	[д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дз]	✓ перед напівпом'якшеними [ґ'], [к'], [х']	с х ід – [с х 'ід]
	[д], [з]	✓ у префіксах під- , від- , од- , над- , перед- , без- , роз- перед пом'якшеними і напівпом'якшеними приголосними	в і д н я т и – [в'ід н 'а т и]

	[л]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ у кінці слова; ✓ перед голосними [а], [о], [у], [е], [и] 	<i>стіл</i> – [с'т'іл], <i>лавр</i> – [лаўр]
	Усі приголосні	перед голосним [е], крім прикметників сер. роду м'якої групи типу <i>синє</i> – [с'ін'е] та в дієслові <i>лє</i> – [л':е]	<i>ретро</i> – [р'етро], <i>день</i> – [ден']
НАПІВПОМ'ЯКШЕНО	Усі <ul style="list-style-type: none"> • губні; • шиплячі; • задньоязикові; • глотковий [г] 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ перед голосним [і]; ✓ перед голосними [а], [у] (орфогр. я, ю) – здебільшого в іншомовних словах 	<i>білка</i> – [б'ілка], <i>гідний</i> – [г'ідни'ї], <i>ківі</i> – [к'ів'ї], <i>мюзикл</i> – [м'узи'кл], <i>гяур</i> – [г'аур], <i>піччю</i> – [п'іч':у]
ПОМ'ЯКШЕНО	[р]	✓ на початку складу перед [а], [о], [у], [і] (на письмі – я, ьо, ю, і)	<i>ріг</i> – [р'іг], <i>зоря</i> – [зор'а], <i>утрьох</i> – [утр'ох]
	[ц]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ у кінці слова в питомих українських словах; ✓ перед [а], [о], [у], [і] (на письмі – я, ьо, ю, і) 	<i>хлопець</i> – [хлоп'ец'ц'], <i>олівець</i> – [ол'ів'ец'ц'], <i>ціна</i> – [ц'іна]
	[з], [ц], [с]	✓ у прикметникових суфіксах -зьк-, -цьк-, -ськ-	<i>український</i> – [україн'с'ки'ї]
	[д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дз]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ перед [і] (крім зазначених вище позицій); ✓ перед пом'якшеними приголосними 	<i>молоді</i> – [молод'ї], <i>ніжно</i> – [н'іжно]; <i>пісня</i> – [п'іс'н'а], <i>стілець</i> – [с'т'іл'ец'ц']
	[з], [с], [ц], [дз]	✓ перед напівпом'якшеним губним	<i>світ</i> – [с'в'іт], <i>звіку</i> – [з'в'іку]

Правила вимови окремих звукосполучень.

Унаслідок уподібнення відбуваються такі зміни в звукосполученнях⁶:

1. Шиплячий + свистячий = свистячий + свистячий⁷

[ж] + [с'] → [з'с']: *зважається* – [зв'аз'с'а];

[ш] + [с] → [с']: *вчишся* – [ўч'іс':а];

[ч] + [с'] → [ц'с']: *морочся* – [мор'оц'с'а];

[ш] + [ц'] → [с'ц']: *дошці* – [д'о́с'ц'і];

[ч] + [ц'] → [ц']: *хусточки* – [х'у́стоц'і];

[ж] + [ц'] → [з'ц']: *смужці* – [см'у́з'ц'і].

2. Свистячий + шиплячий = шиплячий + шиплячий

а) у середині слова:

[с] + [ш] → [ш:]: *виріши* – [в'і́р'іш:у];

[с] + [ч] → [шч]: *Парасчин* – [п'ар'ашч'і^{ен}];

[з] + [ш] → [жш]: *вивізи* – [в'і́в'іжш:и];

[з] + [ч] → [жч]: *Мотузчин* – [мо'у́тужч'і^{ен}];

б) на початку слова:

[з] + [ш] → [ш:]: *зшити* – [ш:і́ти];

[з] + [ж] → [ж:]: *зжовкнути* – [ж:о́ўкнути];

[з] + [ч] → [шч]: *зчистити* – [шч'і́сти^{ети}];

[з] + [дж] → [ждж]: *з джерела* – [ждж'е^{ре}ла];

в) у префіксах роз-, без-:

[роз] + [ж] → [рож:]: *розжувати* – [рож:ува́ти];

[без] + [ж] → [бе^нж:]: *без жарту* – [бе^нж:а́рту];

[роз] + [ш] → [рош:] і [рожш]: *розшнурувати* – [рош:ну́рува́ти] і [рожш:ну́рува́ти];

[без] + [ш] → [бе^нш:] і [бе^нжш]: *без шва* – [бе^нш:ва́] і [бе^нжш:ва́];

[роз] + [ч] → [рошч] і [рожч]: *розчесати* – [рошч'е^са́ти] і

⁶Узято з передмови до: Орфоепічний словник /Уклад. М. І. Погрібний. – К.: Радянська школа, 1986. – С. 12 – 13.

⁷На межі слів шиплячі приголосні [ш], [ч], [ш] перед [с'], [ц'] не уподібнюються: *ваш сімейний обід, оповідач цікавинок.*

[рожче^uса́ти];

[без] + [ч] → [бе^uшч] і [бе^uжч]:безчесний – [бе^uшчэ́сний] і [бе^uжчэ́сний].

3. Передньоязиковий [д] + свистячий = свистячий [дз] + свистячий

[д] + [с] → [дзс]:відступ – [в'ідзступ];

[д] + [з] → [дзз]:відзвук – [в'ідззвук];

[д] + [ц] → [дзц]:відциуратися – [в'ідциурате^uся];

[д] + [дз] → [дз:]:віддзеркалення – [в'ідз:е^uрка́ле^uн':а].

4. Передньоязиковий [д] + шиплячий = шиплячий [дж]+ шиплячий

[д] + [ж] → [джж]:відживати – [в'іджжж^eва́ти];

[д] + [ч] → [джч]:відчинити – [в'іджчч^eні́ти];

[д] + [ш] → [джш]:відшукати – [в'іджшш^uка́ти];

[д] + [дж] → [дж:]:від джерала – [в'ідж:е^uре^uла́].

Передньоязиковий [т] + свистячий = свистячий [ц] ([ц:], ц':)

[т] + [с] → [ц]:багатство – [бага́цтво];

[т] + [ц] → [ц:]:коритце – [кори́ц:е^u];

[т'] + [с'] → [ц':]:милюється – [ми^eлу́је^uц':а]⁸.

6. Передньоязиковий [т] + шиплячий = шиплячий+ шиплячий

[т] + [ч] → [ч:]:Вітчизна – [в'іч:і́зна];

[т] + [ш] → [чш] / [ч:]:багатше – [бага́чше^u] і [бага́ч:е^u] (при швидкому темпі мовлення).

При вимові окремих звукосполучень відбувається також їхнє спрощення:

[нт] + [ст] → [нст]:агентство – [аге́нство];

[нт] + [с'к] → [н'с'к]:студентський – [студе́н'с'киї];

[ст] + [с'к] → [с'к] / [с':к]:туристський – [туре́ис'киї] і [туре́ис':киї] (у повільному темпі мовлення);

[ст] + [ц'] → [с'ц'] / [с'ц':]:артистки – [арте́ис'ц'і] і [арте́ис'ц':і] (у повільному темпі мовлення)

⁸У деяких словах приголосний [т] набуває призвучу [ц'] під впливом попереднього свистячого [с'] у словах на зразок незалежність [не^uзале́жн'іс't^u], радість [ра́д'іс't^u].

[ст] + [ч] → [шч]: *невістчин* – [ни^ев'ішчи^ен]

[ст] + [д] → [зд]: *шістдесят* – [ш'ізде^ус'át]

[ст] + [с] → [с:]: *шістсот* – [ш'іс:ót].

Звукосполучення [чн] у деяких народно-побутових словах вимовляється як [шн]: *сонячний* [сón'ашний], *яєчня* [jájéшн'a].

ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У <u>НАГОЛОШЕНІЙ</u> ПОЗИЦІЇ	ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У <u>НЕНАГОЛОШЕНІЙ</u> ПОЗИЦІЇ										
<p>Усі голосні звуки [a], [o], [y], [e], [и], [i] в цій позиції вимовляються чітко відповідно до їхніх акустично-артикуляційних особливостей.</p> <p>Увага! Лише один початковий наголошений звук [i] вимовляється зі значним наближенням до [и] чи навіть замінюється на [и^і]: <i>іноді</i> – [i^нод'і], <i>інший</i> – [i^ншиї]</p>	[a]	[e]		[и]		[o]					
	[y]						[e ^у]		[и ^у]		[o ^у]
	[i]										
	ВИМОВЛЯЮТЬСЯ чітко	варіанти	позиція	варіанти	позиція	варіанти					
		[e ^у]	перед складом з [a], [o], [e]: <i>весна</i> – [вe ^у снá]	[и ^у]	перед складом з [i], [и], [o], [y]: <i>пиши</i> – [пи ^у ши]	[o ^у]					
[и ^і]		перед складом з [i], [y], [u]: <i>несу</i> – [ни ^і су]	[e ^і]	перед складом з [á], [é]: <i>дизайн</i> – [де ^і зáйн]	[y ^і]						
[и]	перед складом з [ú] при швидкому темпі мовлення: <i>бери</i> – [би ^і рі]	[e]	перед складом з [é] при швидкому темпі мовлення: <i>ине</i> – [ме ^і не]								

Таблиця. Правила вимови дзвінких / глухих приголосних

Звуки	Позиція	Правила вимови	Приклади
Усі дзвінкі	✓ у кінці слова	не оглушуються	<i>народ</i> – [на́род]
	✓ перед глухими	не оглушуються, крім [г], який у п'яти словах – <i>вогко, легко, нігті, кігті, дьогтю</i> – і їхніх похідних вимовляється як [х]	<i>тяжко</i> – [т'а́жко]; <i>кігті</i> – [к'іхт'і], <i>вогкість</i> – [во́хк'іс'т']
[з]	✓ у префіксі <i>з-</i> та прийменнику <i>з</i> перед глухими	вимовляється як [с]	<i>зсув</i> – [с:уў] <i>з тобою</i> – [стобо́ју]
	✓ у префіксах <i>роз-</i> , <i>без-</i> та прийменнику <i>без</i> перед глухими	паралельна вимова [з] і [с], що здебільшого залежить від темпу мовлення	<i>розпад</i> – [рознáд] – [роспáд], <i>без честі</i> – [бе"зчэс'т'і] – [бе"счэс'т'і]
Усі глухі	✓ перед дзвінками в середині слова	одзвінчуються	<i>вокзал</i> – [вогза́л]
	✓ перед сонорними	не одзвінчуються	<i>срібло</i> – [ср'ібло]
[в]	✓ на початку слова перед приголосним;	вимовляється як [ў]	<i>вовк</i> – [воўк]
[й]	✓ у середині та в кінці слова після голосного	вимовляється як [ї]	<i>малюй</i> – [мал'уї]
[дж], [дж'], [дз], [дз']	✓ у корені слова, коли вони передають один неподільний звук	вимовляються зливо	<i>джаз</i> – [джаз], <i>бджілка</i> – [бдж'ілка], <i>дзвін</i> – [дзв'ін], <i>дзюркіт</i> – [дз'урк'іт]

Щодо вимови приголосних за критерієм твердості / м'якості, то приголосні СУЛМ по-різному піддаються палаталізації. Так, усі приголосні перед [і] (крім позиції на межі слів та частин слова) не залишаються твердими, але виявляють при цьому різний ступінь м'якості – від напівпалатальності до палатальності.

Таблиця. Вимова приголосних за критерієм твердості / м'якості

ПРАВИЛА ВИМОВИ	ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ	ПОЗИЦІЯ	ПРИКЛАДИ
ТВЕРДО	Усі • губні; • шиплячі; • задньоязикові; • глотковий [ґ]	✓ у кінці слова; ✓ перед голосними [а], [о], [у], [е], [и]	<i>дріб</i> – [др'іб], <i>лоша</i> – [лош'а], <i>ганок</i> – [г'анок], <i>геній</i> – [г'ен'ій]
	[р]	✓ у кінці слова і складу (крім <i>Горький</i>)	<i>лікар</i> – [л'ікар], <i>верхи</i> – [в'ерхи]
	[ц]	✓ у кінці слова в словах іншомовного походження та деяких вигуках	<i>шприц</i> – [шприц], <i>клац</i> – [клац]
	[д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дз]	✓ перед [і] на межі слів; ✓ перед [і] в абрєвіатурах	<i>брат і сестра</i> – [брат і се'стра], <i>педінститут</i> – [педінсти'тут]
	[д], [т], [л], [н]	✓ перед напівпом'якшеним губним	<i>твій</i> – [тв'ій]
	[д], [т], [з], [с], [ц], [дз]	✓ перед напівпом'якшеним губним перед, після якого стоїть [і], що походить з [о] і чергується з ними	<i>дзвін</i> – [дзв'ін] (пор. <i>дзвони</i>), <i>двір</i> – [дв'ір] (пор. <i>двори</i>)
	[д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дз]	✓ перед напівпом'якшеними [ґ'], [к'], [х']	<i>схід</i> – [сх'ід]
	[д], [з]	✓ у префіксах <i>під-, від-, од-, над-, перед-, без-, роз-</i> перед пом'якшеними і напівпом'якшеними приголосними	<i>відняти</i> – [в'ідн'ати]

	[л]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ у кінці слова; ✓ перед голосними [а], [о], [у], [е], [и] 	<i>стіл</i> – [с'т'іл], <i>лавр</i> – [лаўр]
	Усі приголосні	перед голосним [е], крім прикметників сер. роду м'якої групи типу <i>синє</i> – [сін'е] та в дієслові <i>ле</i> – [л':е]	<i>ретро</i> – [р'етро], <i>день</i> – [ден']
НАПІВПОМ'ЯКШЕНО	Усі <ul style="list-style-type: none"> • губні; • шиплячі; • задньоязикові; • глотковий [г] 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ перед голосним [і]; ✓ перед голосними [а], [у] (орфогр. я, ю) – здебільшого в іншомовних словах 	<i>білка</i> – [б'ілка], <i>гідний</i> – [г'ідни'ї], <i>ківі</i> – [к'ів'ї], <i>мюзикл</i> – [м'узи'кл], <i>гяур</i> – [г'аўр], <i>піччю</i> – [п'іч':у]
ПОМ'ЯКШЕНО	[р]	✓ на початку складу перед [а], [о], [у], [і] (на письмі – я, ьо, ю, і)	<i>ріг</i> – [р'іг], <i>зоря</i> – [зор'а], <i>утр'ох</i> – [утр'оx]
	[ц]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ у кінці слова в питомо українських словах; ✓ перед [а], [о], [у], [і] (на письмі – я, ьо, ю, і) 	<i>хлопець</i> – [хлопе'ц'], <i>олівець</i> – [ол'ів'ец'], <i>ціна</i> – [ц'іна]
	[з], [ц], [с]	✓ у прикметникових суфіксах -зьк-, -цьк-, -ськ-	<i>український</i> – [україн'с'ки'ї]
	[д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дз]	<ul style="list-style-type: none"> ✓ перед [і] (крім зазначених вище позицій); ✓ перед пом'якшеними приголосними 	<i>молоді</i> – [молод'ї], <i>ніжно</i> – [н'іжно]; <i>пісня</i> – [п'іс'н'а], <i>стілець</i> – [с'т'іле'ц']
	[з], [с], [ц], [дз]	✓ перед напівпом'якшеним губним	<i>світ</i> – [с'в'іт], <i>звіку</i> – [з'в'іку]

Правила вимови окремих звукосполучень.

Унаслідок уподібнення відбуваються такі зміни в звукосполученнях⁹:

7. Шиплячий + свистячий = свистячий + свистячий¹⁰

⁹Узято з передмови до: Орфоепічний словник /Уклад. М. І. Погрібний. Київ, 1986. С. 12 – 13.

[ж] + [с'] → [з'с']:зв^ажся – [зв^аз'с'а];
 [ш] + [с] → [с']:вчи^шся – [ўчіс':а];
 [ч] + [с'] → [ц'с']:мороч^ся – [мор^оц'с'а];
 [ш] + [ц'] → [с'ц']:дош^ці – [д^ос'ц'і];
 [ч] + [ц'] → [ц']:хусточ^ці – [х^устоц'і];
 [ж] + [ц'] → [з'ц']:смуж^ці – [см^уз'ц'і].

8. Свистячий + шиплячий = шиплячий + шиплячий

а) у середині слова:

[с] + [ш] → [ш:]:вирі^ши – [вір'іш:и];
 [с] + [ч] → [шч]:Парасч^н – [пар^ашч^н];
 [з] + [ш] → [жш]:вिवі^ши – [вів'іжши];
 [з] + [ч] → [жч]:Мотузч^н – [мо^ут^ужч^н];

б) на початку слова:

[з] + [ш] → [ш:]:зш^ити – [ш:іти];
 [з] + [ж] → [ж:]:зж^{овкн}ути – [ж:оўкн^ути];
 [з] + [ч] → [шч]:зч^{ист}ити – [шч^істи^ети];
 [з] + [дж] → [ждж]:з дж^{серел}а – [ждже^{ре}ла];

в) у префіксах роз-, без-:

[роз] + [ж] → [рож:]:ро^{зж}увати – [ро^ж:ув^ати];

[без] + [ж] → [бе^ж:]:бе^{зж}арту – [бе^ж:арту];

[роз] + [ш] → [рош:] і [рожш]:ро^{зш}нувати – [рош:ну^рув^ати]

і [ро^{жш}:ну^рув^ати];

[без] + [ш] → [бе^ш:] і [бе^{жш}:]:бе^{зш}ва – [бе^ш:ва] і [бе^{жш}:ва];

[роз] + [ч] → [рошч] і [рожч]:ро^{зч}есати – [рош^ч:са^ти] і

[ро^{жч}:са^ти];

[без] + [ч] → [бе^{шч}] і [бе^{жч}:]:бе^{зшч}есний – [бе^{шч}:ес^ний] і [бе^{жч}:ес^ний].

¹⁰На межі слів шиплячі приголосні [ш], [ч], [ш] перед [с'], [ц'] не уподібнюються: *ваш сімейний обід, оповідач цікавинок.*

9. Передньоязиковий [д] + свистячий = свистячий [дз] + свистячий

[д] + [с] → [дзс]: *відступ* – [в'ідзступ];

[д] + [з] → [дзз]: *відзвук* – [в'ідззвук];

[д] + [ц] → [дзц]: *відциуратися* – [в'ідциурате^нся];

[д] + [дз] → [дз:]: *віддзеркалення* – [в'ідз:е^нркале^н'а].

10. Передньоязиковий [д] + шиплячий = шиплячий [дж] + шиплячий

[д] + [ж] → [джж]: *відживати* – [в'іджжж^евати];

[д] + [ч] → [джч]: *відчинити* – [в'іджчч^еніти];

[д] + [ш] → [джш]: *відшукати* – [в'іджшш^акати];

[д] + [дж] → [дж:]: *від джерала* – [в'ідж:е^нре^нла].

11. Передньоязиковий [т] + свистячий = свистячий [ц] ([ц:], ц':)

[т] + [с] → [ц]: *багатство* – [багáцтво];

[т] + [ц] → [ц:]: *коритце* – [кор'иц:е^н];

[т'] + [с'] → [ц':]: *милується* – [ми^ел'у^ец':а]¹¹.

12. Передньоязиковий [т] + шиплячий = шиплячий + шиплячий

[т] + [ч] → [ч:]: *Вітчизна* – [в'іч:ізна];

[т] + [ш] → [чш] / [ч:]: *багатше* – [багáчше^н] і [багáч:е^н] (при швидкому темпі мовлення).

При вимові окремих звукосполучень відбувається також їхнє спрощення:

[нт] + [ст] → [нст]: *агентство* – [агéнство];

[нт] + [с'к] → [н'с'к]: *студентський* – [студéн'с'киї];

[ст] + [с'к] → [с'к] / [с':к]: *туристський* – [тур'ис'киї] і [тур'ис':киї] (у повільному темпі мовлення);

[ст] + [ц'] → [с'ц'] / [с'ц':]: *артистиці* – [арт'ис'ц'і] і [арт'ис'ц':і] (у повільному темпі мовлення)

[ст] + [ч] → [шч]: *невістчин* – [ни^ев'ішч^ен]

[ст] + [д] → [зд]: *шістдесят* – [ш'ізде^нс'át]

[ст] + [с] → [с:]: *шістсот* – [ш'іс:ót].

¹¹У деяких словах приголосний [т] набуває призвуку [ц'] під впливом попереднього свистячого [с'] у словах на зразок *незалежність* [не^нзалéжн'іс'т^н], *радість* [ра́д'іс'т^н].

Практичне заняття № 15

Графіка української мови.

1. Поняття графіки. Графема як основна одиниця графіки. Українська графіка в її історичному розвитку.
2. Основні принципи сучасної української графіки.
3. Склад сучасного українського алфавіту. Співвідношення між буквами і звуками.

Графіка – це:

- 1) сукупність усіх рукописних і друківаних знаків певної писемності (графем, розділових знаків, шрифтових різновидів тощо);
- 2) розділ мовознавства, що досліджує співвідношення писемних знаків з фонетичною системою мови.

Виокремлення графіки в окремий розділ мовознавства зумовлено тим, що в усіх мовах світу фонетична і графічна системи не збігаються. Ідеальною вважається така графіка, в якій кожна фонема має своє літерне позначення. Графіка сучасної української мови вважається оптимальною, тому що більшість букв (як буде показано нижче) мають однофонемичне значення.

Основною одиницею української графіки є *графема* (термін І. Бодуена де Куртене, 1912 р.), що тлумачиться як найменша смислорозрізнявальна одиниця писемної мови, яка відповідає фонемі в мові чи звуку в усному мовленні.

Графема як абстрактна одиниця графіки на письмі реалізується в *алографах* – літерах, які залежно від стилю, місця в слові чи реченні і т. ін. бувають чотирьох видів:

- друковані;
- прописні;
- великі;
- малі.

Розрізняють прості (складаються з одного знака) і складні (складаються з кількох знаків) графеми. В українській графіці переважають прості графеми, наприклад, *а, б, в, г*. До складних належать тільки дві: *дз, дж*.

У сучасній українській мові розрізняють 33 графеми. Як відомо, сукупність цих графем, розміщених у певному усталеному порядку, називається українським *алфавітом*.

Крім літер, до сучасної української графіки належать нелітерні засоби:

- 1) розділові знаки;
- 2) апостроф;
- 3) різні прийоми скорочення слів;

- 4) використання пробілів між словами, великих літер, відступів (абзаців), різноманітних підкреслень, використання кольору, а в друкованому тексті – також виділення за допомогою різних шрифтів;
- 5) знак наголосу (наприклад, при розрізненні омонімів);
- 6) дефіс;
- 7) знак параграфа;
- 8) знаки фонетичної транскрипції (позначення пом'якшення, напівпом'якшення, довготи тощо).

1. Принципи української графіки.

В основі сучасної української графіки лежать *два принципи*:

1) *фонематичний*: на письмі літера позначає фонему. Здебільшого літери українського алфавіту позначають по одній фонемі. Але графічна система української мови (як і будь-якої іншої мови) не є ідеальною, тому що:

- літери **ї** та **щ** завжди позначають дві фонemi: **ї**= /j/ + /i/, **щ**= /ʃ/ + /ɥ/;
- літери **я**, **ю**, **є** в чотирьох позиціях також позначають дві фонemi: **я**= /j/ + /a/, **ю**= /j/ + /y/, **є**= /j/ + /e/:
 - в абсолютному початку слова (*яблуко, юннат, єдність*);
 - після голосного перед наступним приголосним або в кінці слова (*мрія, знають, моє, приятель*);
 - після апострофа (*п'ять, сім'ю, з'єднати*);
 - після м'якого знака (*мільярд, альянс, монпансьє*);
- літери **д**, **т**, **з**, **с**, **ц**, **л**, **н**, **р** є двозначними, або двофонемними, тому що позначають, з одного боку, тверді фонemi /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /л/, /н/, /р/, а з іншого, – разом з **ь**(м'яким знаком), літерами **я**, **ю**, **є** (крім тих випадків, коли вони позначають сполучення двох фонем), а також з буквою **і** – відповідні пом'якшені приголосні фонemi (/д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /ц'/, /л'/, /н'/, /р'/);
- дві літери можуть позначати одну фонему: **дж** – /дж/, **дз** – /дз/: *дзвін, джерельний*;
- літера **ь**(м'який знак) не позначає жодної фонemi.

Ці та деякі інші відхилення свідчать про те, що фонетична і графічна системи української мови не збігаються. З цієї причини графіку розглядають як окремий розділ мовознавства.

2) *складовий, або позиційний*: мінімальною одиницею позначення фонemi на письмі є склад. Функціонування цього принципу зумовлене тим, що більшість літер українського (і не тільки) алфавіту – багатозначні, тобто їх значення виявляється у складі (не плутати з фонетичним складом!). Наприклад, в українській графіці немає спеціальних літер

на позначення пом'якшених і напівпом'якшених приголосних. Так, у позначенні фонем /с'/ та /н'/ у слові *осінь* беруть участь літери **с, н** та **і, ь** (м'який знак).

2. Співвідношення між буквами, звуками і фонемами сучасної української літературної мови.

Буква (літера) – це умовний графічний знак мовного звуку. Вона лише позначає звук на письмі, але не відтворює, не відображає його реальних властивостей. Тому однакові звуки в різних мовах можуть передаватися різними буквами (пор. укр. **і** та рос. **и**), а ті ж самі букви в мовах, що користуються спільним алфавітом можуть мати неоднакове значення. Наприклад, буква **е**, спільна для всіх східнослов'янських алфавітів, в українській мові на початку слова та після приголосних має інше звукове значення, ніж у мовах російській і білоруській. Понад те, спільною буквою часто передаються на письмі якісно відмінні звуки в межах однієї мови. Так, буквою **ч** в українській мові передаються п'ять звуків [ч], [ч'], [дж], [ц'], [ц':], але тільки одна фонема /ч/. Тринадцять літер в українській графіці можуть позначати дві фонemi: **я, ю, є, ї, щ, д, т, з, с, ц, л, н, р**. Більшість букв українського алфавіту є однофонемними. Докладніше про співвідношення між буквами, звуками і фонемами сучасної української літературної мови див. наведену нижче відповідну таблицю.

Співвідношення між буквами, звуками і фонемами сучасної української літературної мови

Буква	Звук	Фонема	Приклади: орфографічний – фонетичний – фонематичний записи
а (а) ¹²	[а]	/а/	<i>магазин</i> – [магазі́н] – /магазін/
б (бе)	[б] [б']	/б/	<i>гриб</i> – [гриб] – /гриб/, <i>білка</i> – [б'ілка] – /білка/
в (ве)	[в] [в'] [ў]	/в/	<i>воля</i> – [вóл'а] – /вóл'а/, <i>квітка</i> – [кв'ітка] – /квітка/, <i>вовк</i> – [воўк] – /вовк/
г (ге)	[г] [г'] [х]	/г/	<i>гарний</i> – [гáрни'ї] – /гáрниј/, <i>гідний</i> – [г'ідни'ї] – /гідниј/, <i>вогкість</i> – [вóхк'іс't'] – /вóгкіс't'/
г (ге)	[г]	/г/	<i>гвалт</i> – [гвалт] – /гвалт/

¹²У дужках подано узвичаєні назви літер українського алфавіту.

д (де)	[д] [д']	/д/ /д'/	<i>день</i> – [ден'] – /ден'/, <i>діалект</i> – [д'іалéкт] – /д'іалéкт/
е (е)	[е] [е ^и] [е ^е]	/е/	<i>меблі</i> – [мéбл'і] – /мéбл'і/, <i>весна</i> – [вe ^и снá] – /вeснá/, <i>бери</i> – [би ^е рi] – /берi/
є (є)	[je] [e] [je ^и]	/j+/e/ /e/	<i>єресь</i> – [jére ^и 'c'] – /jérec'/, <i>літнє</i> – [л'ітн'е] – /л'ітн'е/, <i>пишається</i> – [пи ^и шájе ^и 'ц':a] – /пишájет'c':a/
ж (же)	[ж] [ж'] [з']	/ж/	<i>жалюзі</i> – [жал'уз'і] – /жал'уз'і/, <i>жінка</i> – [ж'інка] – /жінка/, <i>ніжці</i> – [н'із'ц'і] – /н'іжц'і/
з (зе)	[з] [з'] [ц] [ж] [ш]	/з/ /з'/	<i>здобуток</i> – [здобúток] – /здобúток/, <i>зять</i> – [з'ат'] – /з'ат'/, <i>з тобою</i> – [стобójу] – /зтобójу/, <i>без жиру</i> – [бе ^и ж:úру] – /безжiру/, <i>розшити</i> – [рош:úти ^е] – /розши ^и ти/
и (и)	[и] [и ^е] [е ^и]	/и/	<i>липа</i> – [лiпа] – /лiпа/, <i>дизайн</i> – [ди ^е зáйн] – /дизáйн/, <i>миленький</i> – [ме ^и лén'ки ^е ї] – /милén'киj/
і (і)	[i]	/i/	<i>ізогласа</i> – [ізоглóса] – /ізоглóса/
ї (ї)	[ji]	/j+/i/	<i>їжак</i> – [jiжáк] – /jiжáк/
й (йот)	[j] [i]	/j/	<i>йог</i> – [jог] – /jог/, <i>малюй</i> – [мал'úї] – /мал'új/
к (ка)	[к] [к'] [г]	/к/	<i>кобза</i> – [кóбза] – /кóбза/, <i>ківі</i> – [к'ів'і] – /кiві/, <i>вокзал</i> – [вогзál] – /вокзál/
л (ел)	[л] [л']	/л/ /л'/	<i>лавр</i> – [лаўр] – /лаўр/, <i>любов</i> – [л'убóў] – /л'убóв/
м (ем)	[м] [м']	/м/	<i>мудрість</i> – [мúдр'іс't'] – /мúдр'іс't'/, <i>тьмяний</i> – [т'м'áни ^е ї] – /т'мáниj/
н (ен)	[н] [н']	/н/ /н'/	<i>навік</i> – [нав'ік] – /навiк/, <i>кінь</i> – [к'ін'] – /кiн'/
о (о)	[о] [о ^у] [у ^о]	/о/	<i>опера</i> – [óпe ^и ра] – /óпeра/, <i>подушка</i> – [пo ^у дúшка] – /пoдúшка/, <i>кожух</i> – [кy ^о жúх] – /кyжúх/
п (пе)	[п] [п']	/п/	<i>палітра</i> – [палiтра] – /палiтра/, <i>піар</i> – [п'iáр] – /пiáр/

р (ер)	[p] [p']	/p/ /p'/	<i>рушник</i> – [рушнік] – /рушнік/, <i>рясно</i> – [p'áсно] – /p'áсно/
с (ес)	[c] [c'] [z'] [ш]	/c/ /c'/	<i>студент</i> – [студэнт] – /студэнт/, <i>молодість</i> – [мóлод'іс'm'] – /мóлод'іс'm'/, <i>просьба</i> – [прóз'ба] – /прóс'ба/, <i>приніси</i> – [при ^е н'іш:u ^е] – /прин'ісиш/
т (те)	[t] [t'] [д']	/t/ /t'/	<i>ретро</i> – [рétро] – /рétро/, <i>тінь</i> – [m'ін'] – /m'ін'/, <i>боротьба</i> – [бород'бá] – /борот'бá/
у (у)	[y]	/y/	<i>дружба</i> – [дру́жба] – /дру́жба/
ф (еф)	[f] [f']	/f/	<i>факт</i> – [факт] – /факт/, <i>фіалка</i> – [ф'іáлка] – /ф'іáлка/
х (ха)	[x] [x']	/x/	<i>хаос</i> – [хáос] – /хаос/, <i>хіромант</i> – [x'іромáнт] – /хіромáнт/
ц (це)	[ц] [ц']	/ц/ /ц'/	<i>Царгород</i> – [цáргород] – /цáргород/, <i>хлопець</i> – [хлопé ^ц 'ц'] – /хлопéц'/
ч (че)	[ч] [ч'] [дж] [ц'] [ц':]	/ч/	<i>чадо</i> – [чáдо] – /чáдо/, <i>піччю</i> – [п'іч':y] – /піччу/, <i>хоч би</i> – [ходжбі] – /хочбі/, <i>мучся</i> – [мúц'с'a] – /мúчс'a/, <i>дочці</i> – [доц':і] – /доцці'/
ш (ша)	[ш] [ш'] [с']	/ш/	<i>шелест</i> – [шэле ^{ст}] – /шелест/, <i>шість</i> – [ш'іс'm'] – /шіс'm'/, <i>у юшці</i> – [yjúіс'ц'і] – /yjúішці'/
щ (ща)	[шч] [шч']	/ш/+/ч/	<i>щавель</i> – [шчавéл'] – /шчавéл'/, <i>щічка</i> – [шч'ічка] – /шч'ічка/
Ь (м'який знак)	—	—	<i>радість</i> – [рáд'іс't'] – /рáд'іс't'/, <i>український</i> – [украјінс'ки ^ї] – /украјінс'киј/
ю (ю)	[jy] [y]	/j/+/y/ /y/	<i>ювелір</i> – [јувéл'ір] – /јувел'ір/, <i>любисток</i> – [л'убісток] – /л'убісток/
я (я)	[ja] [a]	/j/+/a/ /a/	<i>явище</i> – [јáви ^ш че ^м] – [јáвишче], <i>життя</i> – [жи ^т 'a] – /жит':a/

Звукове і фонемне значення окремих буквосполучень

Букво-сполучення	Звук (звуки)	Фонема (фонеми)	Приклади: орфографічний – фонетичний – фонематичний записи
дж	[дж] [дж'] [д]+ [ж]	/дж/ /д+/ж/	<i>джаз</i> – [джаз] – /джаз/, <i>бджілка</i> – [бдж'ілка] – /бджілка/, <i>піджива</i> – [п'іджіва] – /піджива/
дз	[дз] [дз'] [д]+ [з]	/дз/ /дз'/ /д+/з/	<i>дзвін</i> – [дзв'ін] – /дзвін/, <i>дзюрчати</i> – [дз'урчати ^е] – /дз'урчати/, <i>підзаконний</i> – [п'ідзакон:и ^е ї] – /підзаконниї/
стс	[с:]	/д+/з/	<i>шістсот</i> – [ш'іс:ót] – /шістсót/
тс	[ц]	/т+/с/	<i>багатство</i> – [багáцтво] – /багáтство/
тц	[ц:]	/т+/ц/	<i>коритце</i> – [коріц:е ^и] – /корітце/
тш	[ч:]	/т+/ш/	<i>багатше</i> – [багáч:е ^и] – /багáтше/
тч	[ч:]	/т+/ч/	<i>Вітчизна</i> – [в'іч:ізна] – /вітчізна/
ться	[ц':]	/т'/с'/	<i>милюється</i> – [ми ^е лúже ^и ц':а] – /милúжет'с'а/
чс	[ц'с':]	/ч+/с/	<i>морочся</i> – [морóц'с'а] – /морóчс'а/
чц	[ц':]	/ч+/ц/	<i>пачці</i> – [пáц':і] – /пáчці'і/
шс	[с':]	/ш+/с/	<i>вчишся</i> – [ўчіс':а] – /вчішс'а/

Практичне заняття № 16.

Українська орфографія в її історичному розвитку. Дискусійні питання українського правопису та перспективи його стабілізації.

1. Диференціація понять графіка, орфографія, правопис. Основні поняття орфографії: орфограма, орфографічне правило, принцип правопису.
2. Основні відомості з історії української орфографії.
3. Принципи української орфографії.
4. Характеристика основних правописних систем у процесі становлення орфографічних норм української мови (максимовичівка, кулішівка, «ярижка», драгоманівка, желехівка, панькевичівка та ін.).
5. Чинна редакція українського правопису, її наукові засади, загальний зміст, структура.
6. Зміни в системі українського правопису порівняно з попередньою редакцією.

1. Становлення і розвиток системи української орфографії.

Український правопис (як і правопис будь-якої іншої мови), у тому числі й орфографія, складається історично, відбиваючи давні традиції або нові тенденції в передачі звуків, слів і форм, що виявляються в кожній писемній мові на різних етапах її розвитку. Його становлення безпосередньо пов'язане з процесом формування сучасної української літературної мови, що, як відомо, ускладнювався несприятливими соціальними, культурними, політичними тощо умовами, зокрема існуванням двох варіантів літературної мови – східного та західного. Виходячи з цього, уніфікація орфографічних норм української мови – процес складний і тривалий.

Зародження української орфографії відбулося в минулому тисячолітті, але більш-менш остаточне її становлення припадає на ХХ століття (запропоновано чимало українських правописних систем, їх проміжних концепцій, здійснено нові редакції правопису). Мовознавці виділяють три періоди в історії української орфографії:

- 1) давньоукраїнський (X ст. – до останньої чверті XIV ст.);
- 2) староукраїнський (остання чверть XIV ст. – XVIII ст.);
- 3) новоукраїнський (XIX – XXI ст.).

1. Основою **давньоукраїнського** правопису став старослов'янський (давній болгарський, як його називає І. Огієнко [1995: 228]), що поширився в Київській Русі після прийняття нею християнства (988 р.). За спостереженням А. Москаленка, давньоукраїнський правопис був фонетичним:

- наголошені й ненаголошені вимовлялися майже однаково;

- послідовно передавалася твердість і м'якість приголосних (голосні переднього ряду – #, єєєєг, и, h, ь – пом'якшували попередні приголосні).

Із занепадом зредукованих *ú, ь* (кін. XII ст.) він дещо змінюється (непослідовні написання з *о, е* чи *ú, ь*; ствердіння губних, шиплячих тощо).

2. Староукраїнський етап умовно можна поділити на три підперіоди:

1) Євтимієвий правопис (остання чверть XIV ст. – XVI ст.) пов'язаний з другим південнослов'янським (болгарським) впливом: на чолі з патріархом Євтихієм у болгарському місті Тирнові книжники розробили низку правил, які відповідали місцевим болгарським умовам, що, у свою чергу, нівелювали своєрідність українського правопису. «Штучно пристосований до українського письменства, новий правопис заглушував нам свої рідні ознаки» [Огієнко 1995: 229] (наприклад, повернено вживання юса малого (#) замість *ú, я, о*; замість звичного *ú* в абсолютному кінці слова вживали *ь* – аминь). Частково особливості староукраїнського правопису цього підперіоду відображені Лаврентієм Зизанієм у його «Грамматіке словенской» (1596 р.);

2) Правопис Мелетія Смотрицького (з кінця XVI ст. до поч. XVIII ст.), що головним чином пов'язаний із «Грамматикою» (1619 р.) Мелетія Смотрицького, який намагався пристосувати правопис (а також орфоепію) церковнослов'янської мови до української. Розроблені ним норми застосовувалися не лише в конфесійному стилі, але й у світському. «Правопис Смотрицького запанував в усіх народів, що вживали кирилівського письма; взагалі, з цього часу Київ стає законодавцем, щодо правопису, для всіх слов'янських народів. ... Взагалі Смотрицький тільки впорядкував той правописний хаос, що закоренився був до нього» [Огієнко 1995: 230]. Основні риси староукраїнського правопису:

- закріплено й остаточно узаконено літеру *г* поруч з *г*¹³;
- на позначення африкат *[дж], [дз]* вживалися відповідно буквсполучення *дж, дз*;
- узаконено вживання літери *й*.

Однак орфографічні норми на цьому етапі були ще досить суперечливими й непослідовними, наприклад:

- після шиплячих і губних вживали то *ь*, то *ú*;
- незважаючи на збіг двох звуків *[и], [ы]* в одному *[и]*, у тих самих словах писали то *и*, то *ы*: *твердий і твердый*;

¹³ Твердження про те, що М. Смотрицький перший започаткував літеру *г* не зовсім правильне: «... у львівським «Адельфотесі» 1591-го року знаходимо вже нову букву, необхідну для української мови, –*г*, – вона панувала в тодішньому новогрецькому письмі. В книжках рукописних ще з XV в. часто знаходимо *кг* (наше *г*), також узятє з письма грецького» [Огієнко, 1995, с. 230].

- у зв'язку з чергуванням [y] – [ŷ] те саме слово писали і з у, і з в: *урядь і врьдъ*;
- спрощення то передавалося на письмі, то не передавалося: *чесний і честний*;

3) «Гражданка» 1708 р.: у березні 1708 р. з наказу Петра I стародавню кирилицю замінено на нову «гражданку» (кирилицю дозволялося використовувати лише для церковних видань). На думку І. Огієнка, «гражданка з російського наказу механічно заступила нашу притаманну вікову кирилицю; вона вже не знала потрібних для української вимови букв, як г, не знала й тих надрядкових значків, яких вживала кирилиця й які служили в Україні для наближення літературної мови до вимови живої. ...нормальний розвиток нашого правопису перервався більш як на століття» [Огієнко 1995: 231].

Отже, на розвиток орфографічних норм староукраїнського періоду, особливо першого його підперіоду, значно впливали зовнішні чинники – церковнослов'янська та староболгарська мови. Якщо давньоукраїнський правопис ґрунтувався на фонетичному принципі, то староукраїнський здебільшого на історико-етимологічному. Навколо цих двох принципів – який з них має бути провідним в українському правописі – фонетичний чи історико-етимологічний – точилися суперечки впродовж наступних століть (XIX – XXI).

3. **Новоукраїнський** етап пов'язаний із зародженням нової української літературної мови (вихід у 1778 р. «Енеїди» І. Котляревського), і відповідно потребою адекватних засобів передачі справжнього звучання українського мовлення. У період з 1798 р. до 1905 р. розроблено майже п'ятдесят (!) різноманітних правописних систем.

Орфографія І. Котляревського. Зачинатель нової української літературної мови користувався тим самим правописом, яким користувалися в Україні наприкінці XVII ст. – XVIII ст. Орфографія перших видань «Енеїди» ґрунтується на двох принципах:

1) фонетичному (скажімо, паралельно використовувалися префікси *роз-* і *рос-* (*розкричався* і *росходився*), прийменники *зú* і *сú*; звукосполучення **[чи'ї]** передавалося як -щц: *боляццѣ*;

2) історико-етимологічному (наприклад, *ú* послідовно писався в кінці слів: *бувú*, *винú*, *теперú*; етимологічне звукосполучення **[шс'а]** позначалося буквосполученням **-шся**: *печешся*, *трясешся*).

Проте й вони використовувалися непослідовно, пор.: *свѣтú* і *свитú*.

«Енеїда» спричинилася до того, що питання про окремий український правопис таки вплигло на поверх і голосно вимагало вирішення» [Огієнко 1995: 232].

Правопис О. Павловського 1818 р. Автора першої в ХІХ ст. української граматики вважають також батьком нового українського правопису (І. Огієнко), початківцем в організації української орфографії на фонетичних засадах. Саме він у своїй «Грамматике малороссійскаго нарѣчія» теоретично обґрунтував та проілюстрував використання фонетичного принципу.

Особливості його правопису:

- 1) звук [і] вживався замість етимологічних [о], [е], **h**: *ніні, стілі, сімья, сіно, тінь, собі, вінь*;
- 2) звук [и] передавався літерами **ы, и, е**: (*шепишина, називаю, підняты*), звук [е] – буквами **ы, е** (*очереть, чырвоный*);
- 3) йотовані голосні позначалися так: [і] (і) – буквою **і** (*ість, баглаі*), [е] (є) – буквою **h** (*маһшь*), [о] (йо) – буквосполученням **іо** (*у іого*);
- 4) за традицією в абсолютному кінці слова вживався **ъ**: *Чмырь*;
- 5) замість сучасного апострофа вживалися **ъ, ь**: *пьятакъ, розъіхавсь*;
- 6) африкати [дж], [дз] позначалися буквосполученнями **дж, дз**: *джкгутъ, дзвінь*;
- 7) звук [г] позначався буквосполученням **кг**: *кгрунтъ*;
- 8) паралельно вживалися прийменники **зь і съ**: *зь воломъ, съ конемъ*;
- 9) низка етимологічних звукосполучень, зокрема *-т'с'а, -шс'а, -ци'і* позначалися відповідно до вимови буквосполученнями **-цьця** (*быцьця*), **-сься** (*засміхсься*), **-цьці** (*печуроцьці*);
- 10) в іменниках середнього роду позначалися подовжені м'які приголосні: *смітьтһ*.

Фонетичний правопис, який запропонував Олексій Павловський активно підтримали харківські письменники, зокрема Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка. Правопис, яким вони користувалися у першій половині ХІХ ст., відомий як слобожанський. Він мало чим відрізнявся від правопису О. Павловського. Тут послідовно вживалися літери російського алфавіту (э, ы, ё), тобто основою засадою слобожанського правопису було – писати так, як вимовляється, з послідовним використанням і дотриманням вимови літер російського алфавіту. Цим слобожанським правописом, на думку мовознавця К. Цілуйка, користувався й Тарас Шевченко¹⁴.

Правопис М. Максимовича 1827 року (максимовичівка).

Незважаючи на те, використання фонетичного принципу орфографії в українській мові підтримало чимало діячів, «на дорозі до скорого запанування фонетичного правопису став тоді великий знавець мови М. Максимович» [Огієнко 1995: 232 – 233]. Цей учений розробив історично-етимологічний

¹⁴Досліджуючи мову творів Тараса Шевченка, український мовознавець Я. Дзира вважає, що поет користувався козацьким правописом, в основі якого лежить фонетичний принцип.

правопис, який називають *максимовичівкою*. У його основі – історико-етимологічна орфографія І. Котляревського з істотними додатками, спрямованими на те, щоб при збереженні існуючої форми слова створити певну можливість передавати на письмі діалектні особливості української мови.

Характерні риси максимовичівки:

- 1) залежно від етимології звук [и] передавався літерами **ы** (*мы, сынъ*), **и** (*сила*), а звук [і] – **ô, û, ê, î, û** (над якими ставився паєрок, дашок, чи, за словами М. Максимовича, «французька кровелька»), а також літерою **h**: *втѣкали, жалобно, добрѣ, синѣй, замужъ, лѣто*;
- 2) сполучення **йо,ьо** передавалися літерою **ѣ**: *ѣго, сѣго*;
- 3) звук [е] після твердих приголосних позначався літерою **є**, а йотований [е] – літерою **е**: *жєньци, збирає*;
- 4) буква **ъ** вживалася на місці апострофа: *вънзжає, кровью*;
- 5) нескладовий голосний позначався літерою **ѣ**: *уже ѣ нас, ходиѣ*.

У Наддніпрянській Україні максимовичівка особливо не прижилася (її використав П. Лукашевич у збірці «Малоросійські й червоноруські народні думи й пісні», деякий час користувався П. Куліш), але багато її прихильників було в Галичині, на Буковині (проіснувала до 1893 – 1895 рр.) й Закарпатті (проіснувала до 1945 р.). Загалом правопис М. Максимовича був складним для використання і в широкій (особливо шкільній) практиці він вживався з численними порушеннями (сплутувалися літери **і, и, о, е** для позначення голосного [і]; непослідовно вживалися нові надлітерні знаки тощо).

Правопис «Русалки Дністрової» 1837 року.

Це перша книжка в Галичині (вийшла в Будапешті), яка була надрукована живою народною мовою, «гражданським» шрифтом і фонетичним правописом.

Особливості цього правопису:

- 1) вилучено літери **ы** та **ъ**;
- 2) звук [и] передавався літерами **и** та **е**: *почали, лебонь*;
- 3) звук [і], що походив з [о] та [е], позначався літерою **і** (*рідна, жіноцькі*), а звук [і], що походив з **h**, – літерою **h** (*недхля*);
- 4) звук [е] позначався літерами **е, и**: *буде, минh, серце*;
- 5) йотовані голосні передавалися так: йотований [і] – літерою **h** (*крохла*), йотований [е] – літерою **є** (*почуєш*), йотований [о] та м'якість приголосного перед [о] **вперше** почали позначати буквосполученнями **йо** та **ьо** (*його, сьогодні*);
- 6) нескладовий голосний позначався літерою **ѣ**: *зробиѣ*;
- 7) звук [г] позначався буквою **г**: *грунт*;

- 8) роздільна вимова, ні подовжена вимова на письмі не позначалися: *вю, зһля*;
- 9) африката [дж] позначалася буквою т: розратає;
- 10) спрощення в групах приголосних позначалося непослідовно: *серце*, але *честних*;
- 11) етимологічні звукосполучення *-т'с'а, -шс'а, -ци'і* позначалися відповідно як *-т-ся* (частку *-ся* писали через дефіс: *бют-ся*), *-шся* або *-ся* (*напєшся, вибераєся*), *-чцһ* (*доццһ*).

Правопис «Русалки Дністрової» мало прижився в Галичині (він навіть був заборонений і вилучений австрійським урядом), але «приніс добрі наслідки в Україні великій – тут почали вже рішучіше викидати **ъ, ы** та заводити букву **є**; першим ступив на цей шлях Боровиковський, що з 1852 р. писав уже без **ъ** та **ы** і вживав послідовно **є, йо**» [Огієнко 1995: 234].

«Кулішівка» 1856 року.

Як уже згадувалося, П. Куліш деякий час був прихильником максимовичівки, тобто історико-етимологічного правопису. Але з 1856 р., коли він видав «Записки о Южной Руси», а згодом і «Грамотку» (1857 р.), Куліш остаточно стає прихильником фонетичного правопису. Саме в двотомнику «Записки о Южной Руси» він застосував новий фонетичний правопис – кулішівку, який набув значного поширення, а на західноукраїнських землях трансформований у желехівку.

Кулішівкою друкувалися українські матеріали в журналі «Основа» (1861 – 1862), який видавали в Санкт-Петербурзі В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш. З 80-х років П. Куліш намагався видозмінити правопис у бік більшої фонетизації (*оцця – отця, беж жалю – без жалю*), але практика цього не сприйняла.

Характерні риси кулішівки:

- 1) звук [и] позначався літерами **и** та **е**: *лисиця, задзвонемо* (тобто було усунено літеру **ы**);
- 2) послідовно вживалася літера **і** на позначення звука [i], що походив з етимологічних [o] та [e] в новозакритих складах (*стіль, піч*), здавнього **һ** (*осінь, літо*) та на місці йотованого **і** (*моіх, тихоі*);
- 3) звук [e] позначався літерами **е, и**: *сестра, пиромъ*;
- 4) йотовані голосні передавалися так: йотований [i] – літерою **і** (*приклади – див. вище*), йотований [e] – літерою **е** (*гуляе*), йотований [o] та м'якість приголосного перед [o] – **знову** літерою **ё** (*слёзою, народнёго*);
- 5) буква **є** вживалася лише після м'яких приголосних в іменниках середнього роду (*весілле, щастє*);

- б) звук [г] позначався латинською буквою **g**: *гуля*;
- 7) літера **ь** вживалася в середині (для позначення роздільної вимови) та в кінці слів після приголосних: *пьять, вітеръ*;
- 8) етимологічні звукосполучення *-т'с'а, -ш'а* позначалися відповідно як **-тьця** і **-тця** (*вертаюцься, всміхнетця*), **-шся** і **-сся** (*одібьєшся, вітаєсся*);
- 9) паралельно вживалися префікси **роз-** і **рос-**: *роскажуть, розчервонітися*.

Правопис київський 1873 року (за термінологією І. Огієнка).

Згодом у кулішівку українські мовознавці П. Житецький, К. Михальчук та ін. (редактори наукового видання «Записки юго-западного отдела Географического общества») внесли деякі зміни:

- 1) у кінці слова не вживати **ь**;
- 2) йотований [e] позначати літерою **є** (*думаєш*), а м'якість приголосного перед [o] – буквосполученням **ьо** (*тьохнув*);
- 3) звук [г] позначати буквосполученням **кг**: *кгрунт*;
- 4) йотований [i] позначати літерою **ї**: *Вкраїна*.

У Східній Україні кулішівка вживалася до заборони українського друку Емським указом 1876 року, і в дещо зміненому вигляді (грінчевичівка) – після зняття цієї заборони в 1905 – 1914 рр., зокрема в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка.

«Яріжка» (іронічна назва, що походить від назви кириличної літери **Я** – ери) – офіційний правопис, який використовувався в Східній Україні після заборони українського правопису в українських виданнях відповідно до Емського указу 1876 року. Відтоді всі українські тексти почали друкувати російською абеткою без будь-яких її змін і згідно з тодішнім російським правописом. У Західній Україні, де заборона не діяла, кулішівкою, яка згодом стала основою желехівки.

«Драгоманівка» 1877 року.

Михайло Драгоманов спершу користувався кулішівкою, але вже наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. у Києві група українських філологів та ін. культурних діячів (до неї входив і М. Драгоманов) під керівництвом П. Житецького виробила свій правопис. Принцип його – фонетичний: кожному звукові відповідала тільки одна літера. Наприклад: *шчо* (*що*), *јама* (*яма*). Павло Житецький назвав цей правопис

«герцеговинкою», оскільки тут були помітні впливи нового фонетичного правопису сербської мови. Але внаслідок дії Емського указу 1876 року цей правопис в Україні не використовувався і навіть не був опублікований. Проте М. Драгоманов, виїхавши після 1876 року за кордон, уперше застосував «герцеговинку» в українському збірнику «Громада», який він видав у Женеві 1878 р. З того часу цей правопис називають «драгоманівкою». Із Женеві драгоманівка проникла в Галичину, але консервативні сили разом з австрійським урядом не допустили її поширення. Отже, з політичних мотивів цей правопис не отримав визнання в українській мові і швидко був забутий.

Особливості цього правопису:

- 1) вилучено всі літери, які позначали два звуки: **я, ю, є, ї, щ**, а також **й**;
- 2) уведено латинську літеру **јі** запропоновано передавати всі йотовані сполученнями **ја, ју, је, јі** (на початку слова і в середині після голосних та твердих приголосних) або **ѡа, ѡе, ѡу** (після приголосних для позначення їх м'якості: *літнѡа, літнѡе, літнѡу, порѡадок*);
- 3) літеру **щ** послідовно передавати через буквосполучення **шч**: *шчока*;
- 4) етимологічне звукосполучення *-т'с'а* позначати як **-тѡѡа**: *борітѡѡа*.

З часу дії Емського указу 1876 року розвиток правопису переноситься на західноукраїнські терени, до Галичини. Тут австрійський уряд майже не переслідував розвиток української культури, і тому правопис міг розвиватися нормально. З виходом фонетичного правопису «Русалки Дністрової» 1837 року в Галичині розпочалася т. зв. правописна боротьба, тобто боротьба прихильників двох правописів – фонетичного та етимологічного¹⁵ (т. зв. *азбучна війна*), яка закінчилася наприкінці ХІХ ст. перемогою прихильників фонетичного правопису.

З 1842 р. в Галичині вже користуються гражданкою (до цього тут панувала кирилиця), і з часом прихильників фонетичного правопису стає все більше.

«Желехівка» 1886 року.

Це український фонетичний правопис у Західній Україні, який створив на основі гражданського шрифту й поширеної на той час в українській мові фонетичної орфографії Євген Желехівський для власного двотомного «Малорусько-німецького словаря» (1886). Як уже згадувалося, в основі цієї

¹⁵Прихильників етимологічного правопису називали *йорофіли* (від назви букви ѡ – *йор*), а фонетичного – *йороборці*.

правописної системи були правописи «Русалки Дністрової» та кулішівки. Особливості желехівки зумовлені діалектними рисами галицьких говірок.

Характерні риси желехівки:

- 1) вилучено літери **ы, ъ, њ**;
- 2) звук [и] передавався літерою **и**: *думи, тихо*;
- 3) звук [і], що походив з [о], позначався літерою **і** (*поділ*), а звук [і], що походив з [е] та **ѣ**, після пом'якшених зубних д, т, з, с, ц, л, н – літерою **ї** (*ліс, ціна*);
- 4) звук [е] позначався літерою **е**: *серце*;
- 5) йотовані голосні передавалися так: йотований [і] – літерою **ї** (*мої*), йотований [е] та м'якість приголосного перед [е] – літерою **є** (*чуєш, давє*), йотований [о] та м'якість приголосного перед [о] – буквосполученнями **йо** та **ьо** (*Йосип, трьох*);
- 6) звук [г] позначався буквою **г**: *грунт*;
- 7) подовжена вимова на письмі не позначалася і писалося закінчення **-є** замість наддніпрянського **-я**: *житє, зїлє*;
- 8) апостроф (**вперше!**) ставився після префіксів на приголосний перед йотованим і **о** (*з'їзд, з'орати*), крім губних (*мясо, бю*);
- 9) спрощення в групах приголосних позначалося непослідовно: *серце, чесне, але користне*;
- 10) прикметникові суфікси **-ський, -цький** не пом'якшувалися (*український, німецький*), але позначалася м'якість **с** перед наступним пом'якшеним приголосним (*сміх, свято*);
- 11) в іншомовних словах послідовно фіксувався пом'якшений [л']: *зоольогія, кляса*;
- 12) частка **ся**, а також допоміжні дієслова писалися окремо від дієслів: *учить ся, робити ме, ходити меш*;
- 13) етимологічні звукосполучення [т'с'а], [тч] позначалися відповідно як **-тця, -цця** (*зоветця, робицця*) та **ч** (*квічали*).

Східноукраїнські письменники та вчені (Б. Грінченко, А. Кримський та ін.) негативно поставилися до желехівки, на відміну від західноукраїнської інтелігенції. Цей правопис був затверджений австрійським урядом для офіційного вжитку в шкільному навчанні (використовувався аж до 1922 р.).

«Грінченківка», київський правопис 1908 року.

«Під час першої революції в Росії, з 17 жовтня 1905 року впали нарешті правописні заборони у великій Україні, накладені ще законом 1876 р. Відразу постала українська преса, й відразу ж запанував фонетичний правопис, що виробився тут ще до 1876 року» [Огієнко 1995: 238]. Важливу роль у цей час у впорядкуванні українського правопису відіграла орфографічна система, яку використав у «Словарі української мови» (1907 – 1909) Б. Грінченко.

Особливості грінченківки:

- 1) необхідно було писати йо, ьо;
- 2) вживати апостроф після губних приголосних перед я, ю, є, ї;
- 3) після пом'якшених приголосних писати тільки і;
- 4) чимало загальних назв писати з початковою літерою **и**: *ижиця, идол, индик, иржа* тощо).

Російська Академія наук у зв'язку з виданням «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка спеціально розглянула в 1907 році правописні системи, вживані тоді в українській мові, і визнала найвідповіднішим для словника саме той правопис, яким користувалися у виданнях в Україні, що входила до складу Росії, і відхилила правопис Желехівського. Про це була винесена відповідна ухвала.

Загальний огляд правописних систем кінця XVIII – початку XX століття

Основні правописні системи новоукраїнського періоду	Перші публікації цими правописами	Принцип	Загальні особливості кожної з правописних систем
Правопис І. Котляревського	1798 р. – перші видання «Енеїди»	Фонетико-етимологічний принцип	Варіативність, неусталеність, що однак підтверджувала вияви фонетизації письма; «...батько нової української літератури І. Котляревський не став батьком нового правопису» [Огієнко 1995: 231 – 232].
Правопис О. Павловського	1818 р. – «Грамматика малоросійського нарччя»	Фонетичний принцип	<p>Уперше О. Павловський:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) почав передавати звук [i], що походив з давніх [o], [e] та h, літерою i; 2) увів на позначення африкат [дж], [дз] буквосполучення дж, дз; 3) започаткував організацію української орфографії на фонетичних засадах
Правопис М. Максимовича («максимовичівка»)	<p>1827 р. – «Малоросійські пісні»;</p> <p>1841 р. – лист до Квітки-Основ'яненка «Про правопис малоросійської мови»</p>	Історико-етимологічний принцип	Був дуже складний і для користування незручний, а тому він і не поширився в українській мові.

Правопис «Руської Трійці»	1837 р. – «Русалка Дністровая»	Фонетичний принцип	Уперше: 1) вилучено літери ы та ъ ; 2) йотований [e] позначено літерою є (<i>почуєш</i>), йотований [o] та м'якість приголосного перед [o] – буквосполученнями йо та ьо (<i>його, сьогодні</i>).
Правопис Пантелеймона Куліша («кулішівка»)	1856 р. – «Записки о Южной Руси», 1857 р. – «ГраMATка»	Фонетичний принцип	Найбільше досягнення – усталене вживання літер і та и для передавання звуків [i] , [и] (будь-якого походження). Недоліки: зайва фонетизація правопису дієслів, закінчень -ться , -шся , відмова від наявних у попередніх правописах сполучень йо , ьо на користь літери є , відсутність літери для йотованого [e] (у попередніх правописах уже вживалася літера є), збереження знака ъ у кінці слова після приголосних тощо).
Правопис кийський 1873 року, або правопис «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства»	1873 р. – «Записки юго-западного отдела Географического общества» (редактори цього наукового видання – П. Житецький, К. Михальчук)	Фонетичний принцип	Уперше запроваджено також букву ї для позначення звукосполучення [ji] .
Правопис М. Драгоманова («драгоманівка», «герцеговинка»)	1878 р. – збірник «Громада»; 1880 р. – 1-е видання роману «Хіба ревуть	Фонетичний принцип (найпоследовніше втілено)	

	воли, як ясла повні?»		
Правопис Є. Желехівського («желехівка»)	1886 р. – «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського; 1893 р. – «Руська граматика» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера	Фонетичний принцип	Сприяв зближенню західноукраїнського правопису зі східноукраїнським. Уперше застосовано апостроф. Недоліки (за І. Франком): 1) немотивоване написання літери ї замість і в новозакритому складі; 2) позначення знаком « ь » м'якості с у словах на зразок <i>свѣто, сміх</i> .
Правопис Б. Грінченка («грінченківка»)	1907 – 1909 рр. – «Словарь української мови» Б. Грінченка	Фонетичний принцип	

Принципи орфографії сучасної української літературної мови

Орфографія – система правил про способи передачі мови в письмовій або друкованій формі. Вона встановлює правила передачі на письмі звукового складу мови, правила написання слів разом, окремо і через дефіс, вживання великої букви і переносу слів із рядка в рядок.

Кожна орфографія базується на певних принципах, які залежать від граматичної і фонетичної структури мови та відбивають історичні умови розвитку і формування її правописної системи. В основу орфографії сучасної української мови покладено **чотири принципи**: фонетичний, морфологічний, історичний (або традиційний) та смисловий.

Фонетичний принцип полягає в тому, що слова передаються на письмі так, як вони вимовляються в літературній мові, тобто букви в словах, написаних за цим принципом, мають таке саме звукове значення, яке закріплене за ними в алфавіті, наприклад: *рот, лист, долина*. Це один з провідних принципів у СУЛМ.

На фонетичному принципі орфографії ґрунтуються такі орфограми (орфограма – це правильне написання, яке обирається з кількох можливих на основі закріпленого в системі орфографії правила):

- **о, е** після шиплячих приголосних (*шостий–шести, жонатий–женитися*);
- буква **а** на місці етимологічного **о** перед складом з наголошеним **а**: *качан, гаразд, багатий*;
- спрощення в групах приголосних: *тижневий, щасливий, пізно, обласний, сонце, проїзний*;
- суфікси *-ств-, -цтв-, -зтв-* та *-ськ-, -цьк-, -зьк-* в іменниках та прикметниках, утворених від слів з основою на *с, х, ш, з, г, ж* та *ц, к, ч*: *товариство, молодецтво, козацький, сиваський, паризький*;
- правопис наголошених **е, и**: *села, сила*;
- приголосні перед голосними: *бити, коса*;
- префікс **с-** перед **к, п, т, ф, х**: *казати, сформувати*;
- подвоєння літер: *життя, знання, лю*;
- історичні чергування голосних і приголосних: *слово – слів, летіти – літати, друг – дружити – друзі, тратити – трачу*;
- позначення на письмі твердої і м'якої вимови приголосних: *голуб, насип, косар, трьох, місяць*.

Фонетичний принцип є основою перенесу слів з рядка в рядок (не можна розривати *йо, ьо, дж, дз* тощо).

Морфологічний принцип: морфеми (частини слова) пишуться однаково в різних формах того самого слова або в споріднених словах незалежно від їх звучання чи незалежно від їх позиції в слові. Наприклад, у корені *жи-* (*жити,*

жила, живе) голосний в різних позиціях звучить, як [u] чи [u^е], але на письмі, додержуючись морфологічного принципу, його передаємо завжди однією буквою **и**.

За морфологічним принципом пишуться:

- ненаголошені **ета и**, а в позиції перед постійно наголошеним у також і **о**: *весна, широкий, лопух, голубка*;
- глухі приголосні перед дзвінкими (*просьба, боротьба*), а також дзвінкий [z] перед глухими (*возко*);
- префікс **з-** перед глухими (крім *к, п, т, ф, х*): *зсадити, зцілити, зшити*;
- префікси **роз-**, **без-** перед шиплячими: *розщедритися, безчестя, розчутти*;
- дієслівні форми на **-ся, -ться**: *учишся, зустрічаються*;
- префікси **пре-**, **при-**: *прекрасний, прибережний*;
- **т** перед суфіксами **-ськ-**, **-ств-**: *студентський, агентство*;
- буквосполучення **чн**: *пшеничний, сонячний*.

Історичний, або **традиційний, принцип** полягає в тому, що слова передаються на письмі за традицією, як вони писалися раніше, хоч у сучасній мові таке написання не пояснюється ні вимовою, ні граматичною структурою.

За традиційним принципом пишуться:

- літери **я, ю, є, ї**, що позначають два звуки: *яблуко, в'юн, світає, їсти*;
- африкати **[дж]** і **[дз]**, що позначають один звук: *дзвінок, джміль*;
- буква **ш**, якою завжди передається сполучення двох звуків – **[шч]**, хоч для позначення кожного з них в алфавіті існують свої окремі букви;
- буква **и** на місці ненаголошеного голосного в словах типу *кишеня, комин, либонь, лиман* та буква **ев** в словах *леміш, левада* тощо (так звані словникові слова);
- **и** після **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р, дж** у іншомовних словах: *династія, Тибет, Мадрид, Чилі, цистерна, джинси*;
- подвоєні приголосні в словах іншомовного походження: *Голландія, Руссо* і неподвоєні у власних назвах: *каса, група, бароко*;
- прислівники, правопис яких необхідно запам'ятати: *до речі, врешті-решт, навесні, на зло, пліч-о-пліч*.

Смисловий, або **диференційний, принцип**: написання залежить від смислового значення слова й сполучення слів. Він визначає:

- написання великої і малої букви в слові залежно від його значення або місця у фразі: *Орел* (місто) – *орел* (птаха), *Кавун* (прізвище) – *кавун* (рослина), *Лев* (ім'я) – *лев* (тварина), *Земля* (планета) – *земля* (грунт) і т. д.;
- написання слів разом, окремо і через дефіс (наприклад, разом пишуться прислівники *напам'ять, вдень, поволі, насилу, назустріч, вгорі*, а відповідні їм іменники з прийменниками – як два слова, хоч звучанням вони зовсім не розрізняються (*на пам'ять, в день, по волі, на*

силу, на зустріч, в горі). Пор. також: *відсталі* (прикметник) – *від сталі* (іменник з прийменником), *заводами* (орудний відмінок іменника *завод*) – *за водами* (іменник з прийменником), *простяг* (дієслово) – *простяг* (іменник з прийменником), *виросли* (дієслово) – *ви росли* (займенник і дієслово), *потри груші* (дієслово й іменник) – *по три груші* (прийменник, числівник, іменник) та ін.; написання через дефіс прислівників, утворених з форми давального відмінка однини повних прикметників і займенників у сполученні з часткою **по-** (*по-новому, по-давньому, по-нашому, по-своєму*), і окремо відповідних прикметників та займенників з прийменником **по:** *по новому* (шляху), *по давньому* (місту), *по нашому* (селу), *по своєму* (дворі).

Основними принципами в сучасній українській орфографії є фонетичний і морфологічний, тому український правопис часто й називають фонетико-морфологічним.

РЕКОМЕНДОВАНА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. Київ: ВЦ “Академія”, 2006.
2. Сучасна українська літературна мова / Заред. А. П. Грищенко. Київ: Вища школа, 1993, 1997, 2003.
3. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика /За ред. А.Мойсієнка. Київ: Знання, 2010.
4. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Фономорфологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія : першокурснику на допомогу. Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2019.
5. Сучасна українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики : навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012.
6. Українська мова: Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000, 2004, 2007.
7. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019.

Додаткова література

8. Асіїв Л., Пілецький В. Фонетика і фонологія української мови: Збірник практичних, тестових і контрольних завдань. Видання друге, виправлене та доповнене. Львів, 2015.
9. Баденкова В., Зинякова А. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Морфофонологія. Акцентологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Миколаїв: МНУ, 2017.
10. Вербич Н. Напрями дослідження інтонації. Українська мова. 2006. № 1. С. 82–90.
11. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів, 2002.
12. Винницький В. М. Акцентуаційні етюди. Жовкла : Місіонер, 2004.
13. Історія української мови. Фонетика / За ред. М. А. Жовтобрюха. Київ: Наукова думка, 1980.
14. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996.
15. Космеда Т. А. Графічні системи слов'янських мов: взаємовплив та прагматика. Наукові праці. Філологія. Мовознавство. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2016 . Вип . 266. Т . 278. С. 63–67.
16. Литвин І. М. Зіставна фонетика української, російської та польської мов. Навчальний посібник. Черкаси: Тясмин, 2018.
17. Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г. Мовознавство. 1991. № 3. С. 12–21.

- 18.Огієнко І. Наочна таблиця милозвучності української мови. Дивослово. 1996. № 5–6. С. 16–23.
- 19.Паук М.М. Фонетика та фонологія української мови: методичні рекомендації щодо підготовки до практичних робіт для здобувачів освіти спеціальності 013 Початкова освіта, для денної та заочної форми навчання. Мукачево: МДУ, 2022.
- 20.Сербенська О. А. Складні випадки наголошування слів. Урок української. 2004. № 7. С. 24–26.
- 21.Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Іменник. Київ: Наукова думка, 2006.
- 22.Скляренко В.Г. Історія українського наголосу. Дієслово. Київ: Наукова думка, 2017.
- 23.Фонетика сучасної української літературної мови : навч.-метод. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Зоя Іванівна Комарова. Умань: Візаві, 2021.
- 24.Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: АКТА, 2002.

Словники

- 25.Орфоепічний словник української мови: В 2 т. / Укл. М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб, В. В. Чумак, Г. М. Ярун. Київ: Довіра, 2001–2003.
- 26.Погрібний М. І. Орфоепічний словник наголосів української літературної мови. Київ, 1984.

Підписано до друку 01.07. 2023р. Формат 60x84 1/16
Папір друк. № 1 Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 8,21
Умовн. фарбо-відб. 8,32 Обл.-вид. арк 8,32
Тираж Зам. № 23 -

Видавничий центр КНЛУ
Свідоцтво: серія ДК 1596 від 08.12.2003 р.
